

XVI. ASRIN İKİNCİ YARISINDA TÜRKİYE'DE FİYAT HAREKETLERİ*

ÖMER BARKAN

Türkiye İktisat ve Maliye Tarihi için büyük bir ehemmiyet arzette olmasına rağmen, bu memleketteki fiyat hareketlerinin sistemli bir şekilde tetkiki şimdiye kadar mümkün olamamıştır. Eşya ve hizmet fiyatlarına ait büyük adetlerle muntazam seriler teşkil eden standart malzemenin el-altında bulunmayışı, metroloji'ye ve para tarihine dair bilgilerimizin henüz çok noksan bulunuşu. . bu durumun belli-başlı sebepleri arasında zikredilebilir.

Gerçekten, elde mevcut mahdut ve dağınık bazı eşya fiyatlarını ilmi bir şekilde mukayese etmek; çok defa mahallin özel piyasa şartları, malın değişik kalitesi, her bölge için ayrı ölçeklerin kullanılmakta olması, mevsim farkları, siyasî ve askerî durum ve nihayet para ayarının bozukluk derecesi gibi türlü tesirleri hesaba katmak mecburiyeti dolayısıyla çok güç olduğu gibi; resmî makamlar tarafından empoze edilmek istenilen *narh fiyatları* ile çarşı ve pazarlarda fiilî olarak tatbik edilmiş olan hakikî fiyatları bilhassa büyük *inflation* devirlerinde, birbirinden ayırmak da mümkün bulunmamaktadır.

Bu şartlar altında, gelişi-güzel derlenmiş olan bazı şüpheli rakamlara dayanarak Türkiye'deki fiyat hareketlerinin hakikî mahiyet ve seyrini takibe ve hattâ benzeri rakamlarla hazırlanacak istatistik tabloları ve grafiklerden hareketle bütün bir devrin iktisadî ve malî konjoktür'ünü tayine ve dolayısıyla siyasî ve içtimaf mühim olayları tefsire çalışmak tehlikeli bir yol haline gelmektedir.

* Türk Tarih Kurumu'nun 1970 yılında 25-29 Eylül tarihleri arasında Ankara'da toplanan VII. kongresine sunulmuş bulunan bir tebliğin genişletilmiş şeklidir.

I

İLK HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

Bu bakımdan, mevcut müşkülleri kısmen de olsa ortadan kaldırmış olmak için, bir taraftan ilgili esnaf teşekküllerinin mümessillerinin de yardımıyla resmî makamlar tarafından tanzim edilmiş olan *narh listeleri* üzerindeki araştırmalarımıza¹ devam ederken, diğer yönden de *daha sistemli bir fiyat tarihinin yazılabilmesi için lüzumlu bazı arşiv malzemesinin bulunması, tertip ve neşri işleriyle* de meşgul olmak mecburiyeti hasıl oldu :

“Edirne Askerî Kassâmına ait Tereke Defterleri²” adlı etüd ile basılmak üzere hazır bir halde bulunan “Bursa Kadılığı Tereke Defterleri” ve Türk Tarih Kurumu basımevinde basılmakta olan “Süleymaniye Cami ve İmâreti inşaatına ait Muhasebe Defterleri” isimli eserler, hep bu *Türkiye için az-çok tutarlı bir fiyat tarihi malzemesini hazırlama* çabasının umumî plânı içinde tasarlanmış bulunmaktadırlar.

Bazı imaretlere ait son zamanlarda neşretmiş olduğumuz^{3,4} veya neşredilmek üzere hazırlamış bulduğumuz “Yıllık Muhasebe Bilânçoları” da, bu sahalardaki çalışmaları çok daha verimli bir yola sokmuşa benzemektedir. Gerçekten, bahis konusu imaretlerin mutfaqları için yapılmış olan mübayaa hesapları, oldukça seviyeli bir aile sofrasında bir senede yapılması zarurî olan her çeşit masrafları (yüzlerce defa büyütülmüş bir şekilde ve hep aynı bölgede ve aynı

¹ Ö. Barkan, “XV. asrın sonunda bazı büyük şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatları”, Tarih Vesikaları dergisi, 5, 7 ve 9’uncu sayılar (59 sayfa). İstanbul 1942. Maarif Matbaası.

² Ö. Barkan, “Belgeler” dergisi, cilt III, 1966 Ankara. Türk Tarih Kurumu yayınlarından. s. 1-479.

“Tereke Defterleri” ismini taşıyan etütler serisi, bilhassa bu vesikaların ölenin mirası arasında bulunan her çeşit malların envanterleri ile fiyatlarını verdikleri için önemli addedilmektedir.

³ Ö. Barkan, “Türkiye şehirlerinin teşekkül ve inkişafı tarihi bakımından, İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş tarzına ait Araştırmalar”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt XXIII, Sayı 1-2, İstanbul 1963. s. 239-398. (Bu etütte Fatih Cami ve İmâreti’ne ait tesislerle Ayasofya camiiinin ve Saray mutfağının 1489/1490 yılları Muhasebe Bilânçoları mevcuttur).

pazarlama şartları altında yapıldıkları için) hakikatlara daha yakın ve istikrarlı kalmış olması lâzımgelen fiyatlar üzerinden vermektedir.

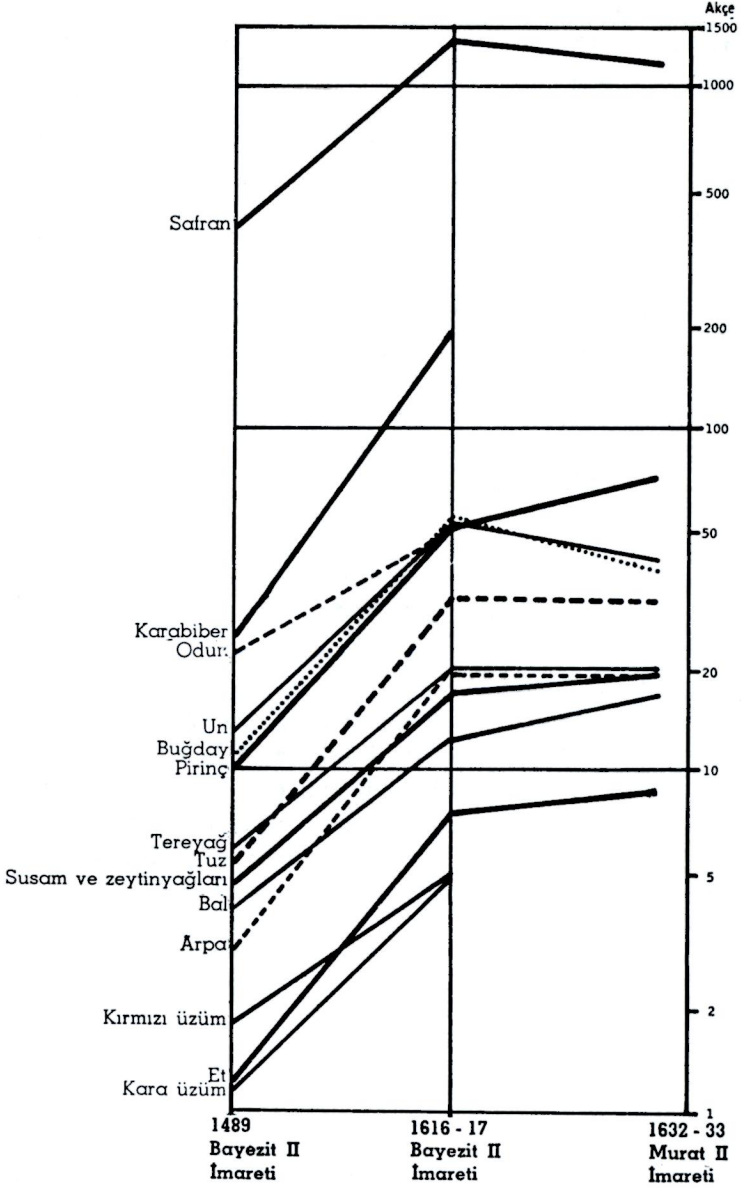
Bu bakımdan, her ne kadar piyasadaki mevsimlik ve ârizî fiyat hareketlerini de geniş ölçüde ve teferruatlı bir şekilde aksettirmekte iseler de, yapılan hesaplarda *yıllık ortalamalar'ın büyük ölçülerdeki rakamlar üzerinden alınmaları dolayısıyla* bu dalgalanmaların tesiri azalmakta olduğundan, imaret muhasebelerinin bilânçolarında kayıtlı bulunan mübayaa fiyatlarını diğer kaynakların verdiklerinden çok daha tutarlı addetmek mümkündür. Bilhassa büyük *inflation* devirlerinde, elindeki ayarı bozuk ve kenarları kesilmiş ufaklık paralarla çarşı ve pazarda kendi başına ihtikâr erbabıyla karşı karşıya kalan ve ârizî tesirlerin harekete geçirdiği günlük fiyat dalgalanmalarının tesiri altında şaşkına dönmüş bulunan halktan kişilerin ödedikleri fiyatlara nazaran imaret *Muhasebe Bilânçoları'ndaki rakamların çok daha istikrarlı ve standart fiyatlar olmak vasfını haiz bulduklarını söylemek* ve bu rakamları daha büyük bir emniyetle kullanmak mümkündür.

Bu suretle elde edilebilecek neticelerin kıymet ve mahiyeti hakkında bir fikir vermiş olmak için birkaç misal zikretmek faydalı olacaktır :

Edirne'deki Sultan Bayezid II. imaretine ait neşrettiğimiz *Yıllık Muhasebe Bilânçoları* üzerinde yaptığımız tetkiklere göre⁴; biri 1489 ve diğeri 1616 yılına ait olmak üzere bu imaretin mutfağında iki ayrı devirde sarfedilmiş olan malzemedен belli-başlılarının mübayaa fiyatlarının akçe olarak yıllık ortalamalarını ve bu iki tarih arasında geçen 127 sene içinde fiyatların artış nisbetlerini aşağıdaki cetvelde ayrı-ayrı tesbit etmiş bulunmaktayız.

⁴ Ö. Barkan, Edirne ve civarındaki bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları. "Belgeler" dergisi, cilt I, sayı 2, 1964. s. 235-377.

1489 - 1633 tarihleri arasında Edirne'de bazı yiyecek maddelerinin ayrı ayrı fiyatları⁵

⁵ Bayezid II. ve Murat II. nin Edirne'deki imaretlerinin Muhasebe Bilâncolarından çıkarılmış rakamlara göre tertip edilmiş olan bu grafik, Prof. F. Braudel'in

CETVEL No. 1

Sultan Bayezid II. nin Edirne'deki imareti için 1489/1490 ve 1616/1617 yıllarında satın alınmış olan zahirenin akçe olarak ortalama fiyatlarındaki artışlar.

Zahirenin cinsi	Ünitenin cinsi	A (1489)	B (1616)	"A" ya göre "B" endeksi
Pirinç	Kile	10,55	53,46	506
Buğday	"	11,14	55	493
Un	"	13	53,84	415
Arpa	"	3	20	666
Sadeyağ	Okka	5,9	20,1	340
Bal	"	3,9	12,5	320
Zeytin ve susam yağları	"	4,7	17,2	365
Et	"	1,25	7,7	616
Tuz	Kile	5,5	33,5	590
Kırmızı üzüm	Okka	1,8	5	279
Siyah üzüm	"	1,2	5	419
Safran	"	400	1400	350
Karabiber	"	25,5	200	800
Odun	Araba	22	51	236
Altın'ın resmî Kur'u (bir adet)		50	120	240

Yandaki "1" numaralı Cetvelde ve bu cetvelin rakamlarına göre tanzim edilmiş olan grafikte (No. 1) görüldüğü üzere belli-başlı mutfak malzemesinden herbirinin fiyatlarında 1489-1616 seneleri arasında büyük artışlar kaydedilmiştir⁶. Bu artışlar arasında 1489/1490

La Méditerranée et le Monde Méditerranéen. Vol. I. p. 470 (Paris, 1966), isimli eserinde, XVI. asrın ikinci yarısında Avrupa'da hüküm sürmüş olan büyük fiyat artışlarının Türkiye'ye de sirayet etmiş olduğunun bir delili olarak neşredilmiştir. Müellif, bu vesile ile, benzeri araştırmaların Akdeniz bölgesindeki fiyat hareketlerinin genel karakteri hakkında daha sarih ve kat'i bir fikir edinmemize yarayacak seriler halindeki fiyat rakamlarının günün birinde ortaya çıkarabileceği ümidini izhar etmişti. Araştırmalarımızın bugün burada açıkladığımız neticeleri ile bu ümitlerinin (kısmen de olsa) hâlen tahakkuk yolunda olduğunu gösterebilmiş olmaktan büyük bir zevk duymaktayız. Bundan sonraki yayınlarımız, Türkiye Fiyat Tarihi için yapmaktaki olduğumuz hazırlık çalışmalarının ve "denemeler" in çeşitli yönlerini ve Türk arşivlerinin bu alanda mevcut vesika koleksiyonlarının mahiyet ve kıymetini meydana koymaya gayret edecektir.

* Aynı temayülü daha evvel neşrettiğimiz (2), yahut neşredilmek üzere yaptığımız araştırmalarla da ortaya koymuş bulunuyorduk :

Edirne kadılığına ait Tereke Defterleri'ne nazaran, 1540-1555 tarihleri arasında buğdayın kilesinin fiyatı ancak 6-10 akçe olarak değişmiş bulunduğu halde, 1566-1573 yılları içinde 9-20 akçe civarında oynamaya başlamış ve yükseliş 1597-

fiyatlarını 100 farzettığımız takdirde 1616/1617 da pirinç 506'ya, buğday 493'e, et 616'ya, ve karabiber 800'e yükselmiştir. Fakat *bu maddelerden herbirinin yiyecek masrafları umumî yekânı içindeki hissesi aynı olmadığından, hayat pahalılığı endeksi'nin tesbiti bahis mevzuu olunca, münferit bazı maddelere ait büyük artış nispetleri çok defa ehemmiyetini kaybetmektedir.*

Gerçekten, muayyen bir devir içinde yiyecek maddeleri fiyatlarının umumî bir yükseliş endeksini bulmak için bu fiyatlardan herbirini hesaplara ancak muayyen nisbetlerde katmak mecburiyeti vardır. Meselâ, bizim yaptığımız hesaplara göre, bahis mevzuu imarette 1489 tarihinde belli-başlı mutfak masraflarının % 40,6 sı ekmeçlik un ve çorbalık buğday, % 13,1'i pirinç, % 11,1'i tereyağı, % 5,2'si bal, % 1,2'si tuz, % 17,6'sı et.. için sarfedilmiş olduğu halde, karabiber masrafı ancak bindebirdir. Bu hesaba göre, karabiber fiyatlarının (yukarda kaydetmiş olduğumuz veçhile) 8 misli artmış olması, yiyecek maddelerinin umumî maliyet masraflarının artış nispeti üzerinde fazla bir tesiri olamayacağı aşikârdır. Fakat büyük tesire sahip maddelerin miktar ve hisselerini de her devir için ayrı olarak tayin etmek nasıl mümkün olacaktır?

II

YIYECEK MADDELERİ İÇİN KOMPOZE BİR ENDEKS TERTİBİ İMKÂNLARI

Yiyecek maddelerinin hepsine birden kompoze (*Composé* yahut *synthétique*) bir fiyat endeksi hesap etmek hususunda, imaret mutfaklarına yapılmış olan masrafların elimizde bulunan listelerinin son

1607 tarihleri arasında ortalama 40-65 akçeyi bulmuştur. (2 numaralı taban notunda zikredilen eserin 447. sayfasındaki tablo ve umumiyetle Tereke Defterleri'nde rastladığımız hububat fiyatlarının statistik değeri hakkında s. 445-446).

Bursa'da Sultan Orhan İmaretinin neşre hazırladığımız Yıllık Muhasebe Bilâncoları'nda kaydedilmiş olan fiyatlara göre de, buğdayın kilesinin fiyatı 1539-1565 yılları arasında 4-5 akçeden hareketle 7 ve nihayet 8 akçe civarında değişmiş iken, 1617 de 52,5 akçeye kadar yükselmiştir. Bir kile pirincin fiyatı da başlangıçta aynı tarihler arasında 8 ile 11 akçe civarında değişmekte iken 1617'de 37,5'i bulmuştur. Bir okka sadeyağ'ın fiyatı aynı müddetler içinde, 6-8 akçeden 26,8'e, balın okkası ise 5-6 akçeden ortalama 16,7 akçeye yükselmiştir.

derecede yararlı olacağı anlaşılmaktadır. Gerçekten, mutfak masraflarının aile bütçeleri içindeki nispetini hesap edebilmek için, muayyen bir devrede ve muayyen bir içtimaî ve iktisadî durumda bulunan bir ailenin *beslenmek itiyadında olduğu yemeklerin nevi ve çeşnilerini ve her bir yemeğin malzemesinin terekküp tarzını bilmek* lâzım geldiği bilinmektedir.

Bu sebeble, bugün benzeri etütleri hazırlamak için, muhtelif tip ve seviyede ailelerin bütçelerinde yer almış bulunan yiyecek maddelerinin her çeşidinin miktar, nispet ve fiyatlarına ait anketler yapılarak bir takım ortalama rakamlar elde edilmektedir. Tarihî devirler için benzeri anketleri bugün artık bizim tertip etmemize imkân bulunmadığına göre, belli-başlı yemeklerin çeşitleri ve hazırlanış şekilleri ile devrin insanların *beslenme rejimi* hakkında kıymetli bilgileri ihtiva eden imaret mutfaklarına ait hesap defterleri bu hususta müracaat edebileceğimiz mühim bir kaynak olmaktadır. Bu bakımdan, imaret mutfaklarında pişen günlük yemekleri o devirde ortahalli bir ailenin sofrasında bulunması âdet olan yemeklere; imaretin itibarlı misafirleri ile dinî bayram ve merasim günlerinde hazırlananları ise, daha zengin kişilerin yiyebildikleri yemeklere benzeterek bunların içindeki etin, yağın, pirincin, balın, sebzenin, baharâtın miktar ve nispetlerini tayin edebilmekteyiz.

Meselâ, Sultan Bayezid II. nin Edirne'deki imaretinin Yıllık Muhasebe Bilânçolarından faydalanarak bizim 1489/1490 ve 1616/1617 yılları için mukayeseli bir şekilde tertip ettiğimiz yiyecek maddelerinin umumî (composé) endeksleri şu şekilde hesaplanmıştır :

Aynı imaretin mutfağında bütün bir sene zarfında hazırlanmış olan türlü yemeklerin, *aynı hacimde ve aynı miktar ve nispetlerde kullanılacak aynı malzeme ile, fakat bu defa başka bir yıla ait fiyat listeleri üzerinden satın alınan zahire ile hazırlandığını farzettiğimiz takdirde*, elde edilecek mutfak masrafları yekûnunun her iki halde de aynı olamayacağı tabiidir.

Aynı nevi ve miktarlardaki mutfak malzemesinin (zahirenin) aynı pazarlama şartları altında, aynı yerlerden, aynı cins ölçeklerle tedarik edilmiş olmalarına rağmen; aradan geçen zaman zarfında zahire fiyatlarında vukua gelmiş bulunan farklardan ileri gelen bu değişiklik bize, *yiyecek maddeleri umumî fiyatındaki artışın nisbeti*'ni hesaplamak hususunda yardımcı olmaktadır.

Bu usule göre, nasıl hareket etmiş olduğumuzu göstermek için, 1616/17 Hesap Yılı içinde Bayezid II. imaretinde kullanılan muhtelif mutfak malzemesinin miktarları ile, okka, kile.. olarak gösterilmiş olan üniteler başına düşen *ortalama fiyatlar* ile bu fiyatlara göre sene içinde sarfedilmiş olan her cins malzemenin mecmu bedeli olarak ödenen akçenin miktarı ve bu miktarın umumî mutfak masrafları içindeki yüzde nisbeti aşağıya çıkarılmıştır :

CEDVEL NO. 2

	Yıl içinde tüketilen miktar	(Akçe olarak)		Yiyecek masrafları içindeki % nisbeti
		Ünite fiyatı	Yıllık tutarı	
Un	7 225 kile	53,84	388 994	35,2
Buğday	841 kile	55	46 255	4,2
Pirinç	3 161 kile	53,46	168 987	15,3
Sadeyağ	4 809 okka	20,1	96 660	8,7
Bal	3 433 okka	12,5	42 912	3,9
Tuz	551 kile	33,3	18 348	1,6
Et	35 950 okka	7,7	276 815	2,5
Safran	470 dirhem	3,5	1 645	0,15
Karabiber	9,5 okka	200	1 900	0,17
Odon	1 236 araba	51	63 036	5,7
		Yekûn	1 105 552	100

Bu hesaplara göre, 1616/1617 yılı içinde imaret mutfağında hazırlanmış olan yemeklerin belli-başlı malzemeleri, o senenin fiyatlarına göre, 1 105 552 akçeye satın alınmıştır. *Aynı yemekleri, aynı miktar malzeme ile fakat bu defa 1489/1490 yılı fiyatlarıyla satın almış olduğumuzu farzettığımız takdirde* ise, ancak 254 492 akçe ödemek kâfifgeleceği, "1" numaralı cetvelin "A" sütununda gösterilmiş olan fiyatlar listesinden hesap edilebilmektedir. Bu hesaba göre aradan geçen 127 sene zarfında Edirne'de belli-başlı yiyecek maddelerinin, imaret mutfaklarının tertip ve çeşnisindeki bir beslenme rejimine göre, 254 492 akçeden 1 105 552'ye, yani 100 endeksinden 434,4'e yükseldiği anlaşılmaktadır.

Bu sebeple, Edirne'de Bayezid II. imaretinde pişen yemeklerin nevi ve çeşnilerindeki yemekleri sofrasında bulundurmamak isteyen bir ailenin 1489 tarihinde 100 akçe sarfetmesi kâfi gelirken, 1616 yılında bu miktar 434,4 akçeye yükselmiştir. Bu pahalılaşmayı, akçenin ihtiva ettiği kıymetli maden miktarı ile de izah etmek mümkün değildir. Çünkü 1489/1490 senesinde tahminen 50'si ile bir altın satın alınabi-

lecek bir değerde olan akçeler, 1616/1617 da ancak 120 sı (azamî 130'u) bir altın edecek kadar kıymetlerinden düşmüştür. Yani altının akçe olarak fiyatı 100 endeksinden 240'a çıktığı halde yiyecek maddeleri umumî endeksi 434,4'e yükselmiştir.

Fiyat yükselişlerinin hakikî ehemmiyetini anlamak için yiyecek maddeleri fiyatları yanında sanayi mamulleri fiyatlarının seyrini ve yükselen fiyatlar karşısında maaş ve ücretlerin durumunu tetkik etmek lâzım geleceği bilinmektedir. Çalışmalarımız bu sahalarda da bir hayli ilerlemiş durumdadır. Şimdilik yiyecek maddeleri için umumî (kompoze) bir tek endeks bulmak hususunda araştırma metodlarımızda elde edilen ilerlemeleri kayd ile yetinmek istiyoruz.

Yeni bir deneme

Benzeri hesapları İstanbul'daki Süleymaniye İmaretine ait 1585/1586 tarihli bir Muhasebe Bilânçosu'ndaki zahire miktar ve nispetleri esas kabul ederek yaptığımız takdirde ise⁷, "3" numaralı cetvelde gördüğümüz neticeler hasıl olmakta ve bu suretle XVI. asrın sonlarına doğru Türkiye'de yiyecek maddeleri umumî fiyat endeksindeki büyük yükselişin mevcudiyeti ve boy-ölçüsü daha iyi meydana çıkmaktadır :

Aynı imaretin daha evvelki ve çok daha sonraki tarihlere âit ve her bakımdan tutarlı bilânçoları bulunmadığı için, bu cedveldeki karşılaştırmalar aynı şekilde her ikisi de İstanbul'da bulunan, diğer iki imaretin Muhasebe Bilânçoları arasında yapılmıştır :

Cetvelin I. kısmında, Süleymaniye İmaretinde 1585/1586 hesap yılı içinde sarfedilmiş olan belli-başlı⁸ mutfak malzemesinden herbirinin "kile", "okka", "kantar" ilh. gibi hususî ölçeklerle miktar ve ortalama birim fiyatları⁹ hesaplanmış ve senelik tutarları akçe olarak

⁷ Bu Muhasebe Bilânçosu, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından neşir edilmekte olan Vakıflar Dergisinin 9. cildinde aynen yayımlanacaktır.

⁸ Muhasebe Bilânçoları'nda bazı mevsimlerde yemeklere karıştırılan kabak, koruk, yoğurt, nâne, kimyon, maydanoz, siyah üzüm, pestil, kayısı, incir ve çeşitli turşular.. gibi bazı yiyecek maddeleri de kayıtlı iseler de temsil ettikleri fiyatların ehemmiyetsizliği ve her yerde her zaman mevcut bulunmayışları dolayısıyla hesaplarımızda alınmamışlardır.

⁹ Muhasebe Bilânçoları'nda muhtelif tarihlerde kısa fasıllarla ayrı partiler halinde satın alınmakta olan zahire neveleri için fiyatlar çok defa mevsim, kalite

CEDVEL No. 3

Süleymaniye İmaretinin 1585/1586 Muhasebe Bilançosu'ndaki *senelik tüketim miktar ve nisbetleri esas alınarak suretiyle İstanbul'un üç ayrı imaretinde, ayrı tarihlerdeki ayrı birim fiyatlarına göre hesaplanan mutlak masraflarının yıllık tutarları.*

Sıra No.	Satın alınan erzakin cinsi	Ölçü birimi	I			II			III		
			Süleymaniye İmaretii (1585/1586) (İstanbul)	Fatih İmaretii (1489/1490) (İstanbul)	Bayezit II İmaretii (1604/1605) (İstanbul)	Birim fiyatı (akçe)	Yıllık tüketimin tutarı (akçe)	Birim fiyatı (akçe)	Tüketimin yıllık tutarı (akçe)	Birim fiyatı (akçe)	Tüketimin yıllık tutarı (akçe)
1	Koyun eti	Okka ¹	3,00	77 615	232 845	1,43	110 989	10	776 150		
2	Buğday	Kile ²	23,38	4 482,50	104 784	13,50	50 513	71,71	321 440		
3	Un	"	25,54	11 521	294 246	18,22	209 912	75	864 075		
4	Pirinç	"	33,00	4 338	143 154	16,93	73 442	60	260 280		
5	Sadeyağ	Kantar ³	525,41	208,40	109 495	264,00	55 017	792	165 052		
6	Bal	"	401,10	292,52	117 330	180,40	52 770	800	234 016		
7	Badem	"	462,20	22,34	10 326	167,20	3 735	1 144	25 556		
8	Kara-erik	"	111,73	17,70	1 978	79,20	1 401	264	4 672		
9	Nişasta	"	173,70	71,50	12 420	128 28	9 029	264	18 876		
10	Kırmızı-üzüm	"	87,99	59,20	4 417	33,00	1 656	264	13 252		
11	Safran	Dirhem ⁴	1,66	7 423	12 322	0,24	1 781	4	29 692		
12	Nohut	Kile	39,00	192	5 760	16,25	3 120	51	9 792		
13	Karabiber	Okka	119,61	66,30	7 934	25,17	1 678	90	5 967		
14	Soğan	"	0,92	3 762	3 461	0,41	1 541	3	11 286		
15	Kımyon	"	8,91	124,50	1 110	4,00	498	14	1 743		
16	Odon	Çeki ⁵	12,12	4 683	56 758	5,00	23 415	33,11	155 054		
17	Tuz	Kile	11,00	390,50	4 295	12,00	4 696	30,00	11 715		
				Yekün :	1 122 635		615 194		2 908 68		
				Endeks :	182,49		100		472,73		

¹ 1285 gram*.

² İstanbul buğday kilesi : 20 okka, yahut 25,7 kilogram (35 litre). Pirinç kilesi : 10 okka.

³ 44 okka, yahut 56,5 kilo.

⁴ 3,212 gram.

⁵ Odun çeki : 180 okka veya 231 kilo.

* Ölçülere âit rakamlar, *Viquesnel*'in, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, Paris 1868 isimli kitabından alınmıştır. p. 258.

gösterilmiştir. Bu masrafların yukarıdan aşağı toplamları ise, o sene imaret mutfağında hazırlanmış olan muayyen miktar ekmek ve yemeklerin hepsinin birden kaç mal edilmiş olduğunu vermektedir ki bu rakam cetvellerimizde *esas kabul ettiğimiz yıl ve imaret için* 1 122 635 akçe tutmuştur.

Cetvelin II. kısmında ise, Süleymaniye İmaretinin I. kısımda tespit edilmiş olan *1585/1586 Muhasebe Bilânçosundaki miktar ve nispetlerdeki zahirenin* (fiyatların çok daha düşük olduğu) *Fatih imaretinin 1489/1490 yılı Muhasebe Bilânçosundan çıkardığımız ortalama birim fiyatları ile hesaplandığı takdirde kaç mal edilmiş olabileceği* aranmıştır ki bu rakamın da 615 194 akçe olduğu anlaşılmıştır.

Cetvelimizin III. kısmında da, yine *Süleymaniye İmaretinin 1585/1586 Muhasebe Bilânçosunda o sene içinde sarfedilmiş olduğu tespit edilmiş bulunan miktar* (bu sütunun rakamları Cetvelde *italik* olarak dizilmiştir) *ve nispetlerdeki zahirenin* bu defa Bayezid II. nin İstanbul'daki imaretinin 1604/1605 yılı Muhasebe Bilânçosundan çıkardığımız ortalama birim fiyatları ile satın alınmış olduklarını farz ve kabul ettiğimiz takdirde, yıllık mutfak masraflarının kaç akçeye mal olacağı hesaplanmıştır ki bu suretle elde edilmiş olan rakam da 2908618 akçeyi bulmuştur.

Bu şekilde mümkün olduğu kadar aynı bölgelerden, aynı pazarlama şartları altında, aynı kalitelerde olmak üzere, aynı cins ölçeklerle, aynı miktar ve nispetlerde tedârik edilmiş oldukları kabul edilebilecek olan zahirenin maliyet hesaplarında büyük farklar mevcut olduğu ve 1489/1490 yılında 615 194 akçeye mal edilmiş olan malzemeyi 1585/1586 hesap-yılı içinde satın alabilmek için 1 122 635 ve 1604/1605 yılında 2 908 618 akçe ödemek lâzımgeldiği anlaşılmaktadır. Bu hesaba göre, İstanbul imaretlerinin yiyecek maddelerine ait *synthétique* yahut *composé* fiyat endeksinin, 1489/1490 yılında Fatih İmareti için bulunmuş olan 651 194 rakamını 100 farz

veya pazarlama şartları dolayısıyla, oldukça farklı kaydedilmiştir. Bu gibi hallerde satın alınan zahire miktarını muhtelif tarihlerde ödenmiş olan akçe yekûnuna taksim etmek suretiyle bulunan *ortalama fiyatlar* kullanılmıştır. Bütün bir güneş-yılı'nı kapsayan bilânçolarda bu suretle mevsim farklarından gelen fiyat yükselişleri kısmen bertaraf edilebilmektedir.

edecek olur isek, 1585/1586 yılında 182,49 ve 1604/1605 de, 472,79'a yükselmiş olduğu anlaşılmaktadır.

* * *

Türkiye'de XVI. asrın sonlarına doğru hızlanıp XVII'nci asrın ilk yarısında da bir müddet devam etmiş olan *fiyat artışlarının seyrini daha yakından ve teferruatlı bir şekilde tetkik etmiş olmak için*, İstanbul'daki İmaretlerin Yıllık Muhasebe Bilânçoları üzerindeki tetkiklerimizi genişleterek (yukarıda izah ettiğimiz usullerle) aşağıda "4" numaralı cetveldeki neticeleri elde etmiş bulunmaktayız¹⁰.

¹⁰ Bu cetveldeki rakamlar, 2 ve 3 numaradakiler hariç, İstanbul'da bulunan büyük Sultan İmaretleri'nin Yıllık Muhasebe Bilânçolarından alınmıştır. Aynı imarete dair, oldukça tam sayılabilecek seriler mevcut olmadığından, cetvelimizi muhtelif imaretlere ait rakamlarla teşkil etmek mecburiyetinde kaldık. Bu suretle "1" numaradaki rakamlar Fatih, 4-7 numaradakiler Süleymaniye, 8-16, 18-23 numaradakiler Bayezit II., 17 Selim I. ve 24 numara Sultan Ahmet İmaretine aittir.

2 ve 3 numaradaki rakamlar ise, İstanbul Saraylarının mutfak masraflarına ait Muhasebe Defterleri'nden alınmıştır.

Tetkik ettiğimiz Muhasebe Bilânçoları'nın aynı şekilde kusurlu sayılması mümkün diğer bazı tarafları da şunlardır :

Bu bilânçolardan bazıları bir güneş-yılına tam olarak kapsayan ve dolayısıyla fiyatlar üzerinde yapılabilecek ortalama hesaplarıyla mevsimlik fiyat hareketlerinin tesirlerini kısmen bertaraf etmek mümkün olan bilânçolar değildir. Meselâ, 9, 12, 15 ve 19 numaralı bilânçolar altı ay veya daha kısa bir zamana aittir. 16 numaralı bilânço ise, bir sene sekiz aylıktır.

Diğer taraftan, bir evvelki yıldan ambarlarında kalmış olan stoklardan faydalanarak, sene içinde ancak ufak bir parti halinde satın alınmış malzeme ile yetinilmiş olan bazı hallerde, bu malzemenin fiyatının o senenin ortalama fiyatlarından farklı olması mümkündür. Bazı bilânçolarda, o senenin mübayaa fiyatları arasında kaydı bulunmayan bazı zahirenin birim fiyatlarının ise, büyük bir ehemmiyet arzeten bazı nâdir hallerde, hakikate yakın olarak tarafımızdan doldurulması icap etmiştir.

Tetkik Konumuz "4" numaralı cetvelin 2'inci sütunundaki "defter numaraları", İstanbul Belediyesi Kitablığı, M. Cevdet yazmaları arasında bulunan "1" numaralı hariç, diğerleri Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü'nde muhafaza edilmekte olan "Maliyeden devredilmiş" defterlere aittir ve imaretlerin Muhasebe Bilânçolarını aldığımız yerleri göstermektedir.

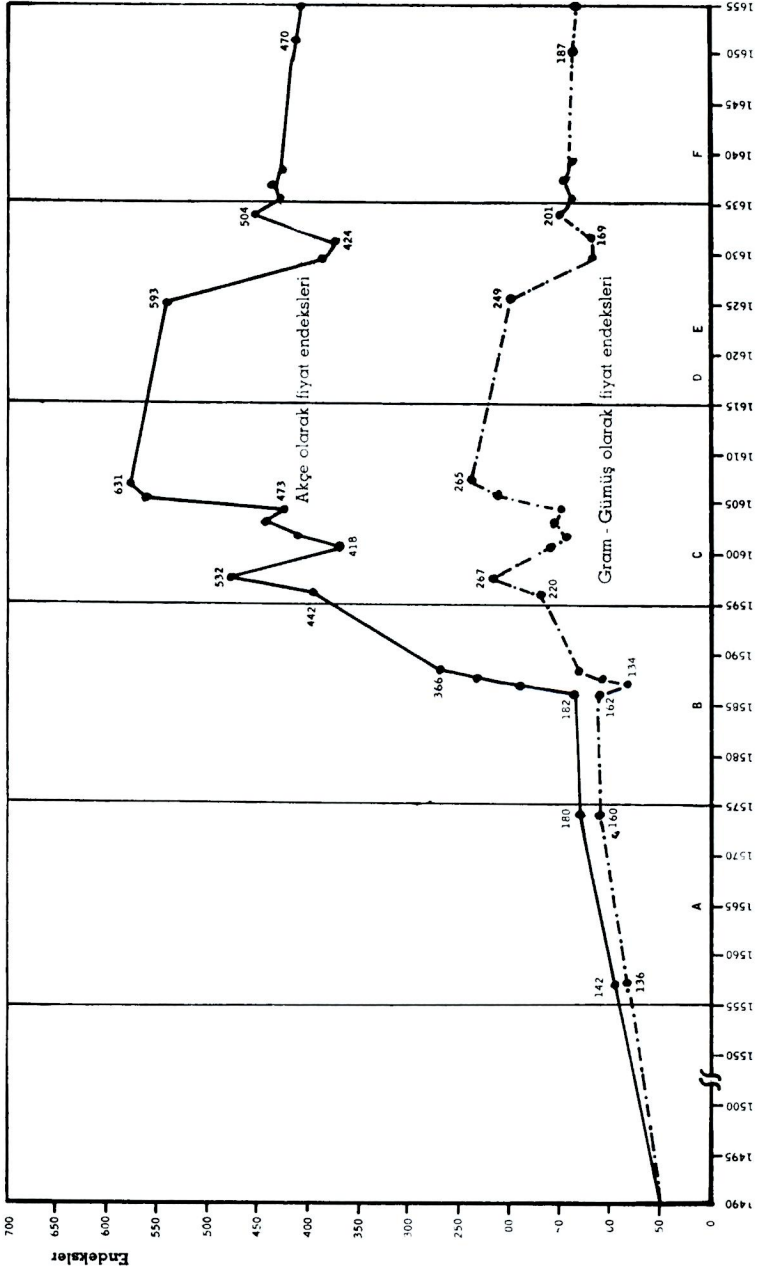
CETVEL NO. 4

İmaret Muhasebelerinin muhtelif tarihlere ait bilançolarından çıkarılmış olan birim fiyatlarına göre ve Süleymaniye İmaret'i 1585/1586 yılı bilançosundaki miktar ve nisbetler esas alınarak hesaplanmış olan mutfak masraflarını ve bu masraflara göre bulunmuş olan yiyecek maddeleri kompoze fiyat endekslerini:

I) O yıllarda kullanılmış olan akçe adedine ve II) bu akçelerin ihtivâ ettiği gram-gümüş miktarlarına göre hesaplanan endeksleri gösteren cedvel.

Sıra No.	Tarihler	Defter numaraları	I (Akçe olarak)		II (Gram - gümüş olarak)	
			Senelik tükütün tutarı	1489 / 1490 fiyatlarına nazaran endeks	Senelik tükütün tutarı	1489 / 1490 fiyatlarına nazaran endeks
1)	1489/1490	0.91	615 194	100	472 469	100
2)	1555/1556	7098	875 184	142,26	639 759	135,41
3)	1573	6278	1 107 173	179,97	755 092	159,82
4)	1585/1586	1954	1 122 635	182,48	765 862	162,10
5)	1586/1587	1954	1 649 975	268,20	633 590	134,10
6)	1587/1588	5833	1 959 381	318,50	752 402	159,25
7)	1588/1589	5832	2 048 665	365,52	863 487	182,76
8)	1595/1596	5039	2 716 593	441,58	1 043 172	220,80
9)	1596/1597	5039	3 273 274	532,07	1 256 937	266,20
10)	1599/1600	5039	2 572 694	418,20	987 914	209,10
11)	1600/1601	5039	2 831 130	460,20	914 455	193,55
12)	1601	5039	2 966 493	482,20	958 177	202,80
13)	1602/1603	5039	2 908 618	472,79	939 483	198,85
14)	1605	5039	3 788 575	615,83	1 223 709	259
15)	1605/1606	5039	3 879 814	630,66	1 253 179	265,24
16)	1623/1625	5039	3 650 751	593,43	1 179 132	249,57
17)	1628/1629	6019	2 635 718	428,44	806 529	170,70
18)	1629	5813	2 603 421	423,19	796 646	168,61
19)	1632/1633	632	3 103 609	504,50	949 704	201
20)	1634/1635	682	2 957 876	480,80	905 110	191,57
21)	1635/1636	682	2 986 904	486,52	913 992	193,45
22)	1636/1637	682	2 961 130	481,30	906 106	191,78
23)	1648/1649	580	2 892 179	470,12	885 007	187,31
24)	1655/1656	989	2 841 328	461,86	869 446	184,02

"4" numaralı cetvelin rakamlarını ve bu rakamlara dayanılarak hazırlanmış olduğumuz "2" numaralı grafiği manalandırabilmek için bazı açıklamalarda bulunmak gerekmektedir :

GRAFİK No. 2

Muhtelif imaretlerin muhasebe blâncolarına göre 1490-1655 tarihleri arasında İstanbul'da yiyecek maddelerinin kompoze fiyat endeksleri : I) Akçe olarak, II) Akçenin ihtiva ettiği gram-gümüş miktarlarına göre

Cetvelin I. kısmında, İmaret muhasebelerinin *muhtelif tarihli bilânçolarındaki fiyat rakamlarının ortalamalarına nazaran ve Süleymaniye İmaretî'nin* ("4" numaralı cetvelimizin I. bölümünde gördüğümüz veçhile) *1585/1586 yılında sarfedilmiş olan miktar ve nispetler esas tutularak* bu imaretlerden herbirinde belirli yıllarda yapılmış olması lâzım gelen mutfak masraflarının *akçe olarak (nominal) tutarı* kaydedilmiş ve (Fatih İmaretî'nin 1489/1490 yılına ait 615 194 akçelik masraf rakamı 100 farz edilerek) diğer senelere ait masraf yekûnlarının endeksleri hesap edilmiş olup grafiğimizin üstteki düz siyah çizgisi bu endeks rakamlarına göre tayin edilmiştir.

Fiyat hareketlerinin arkasında diğer tesirler yanında bu fiyatları ölçmeye yarayan paranın (akçenin) kıymetli maden değerinin devlet eliyle veya kalpazanlar tarafından maruz bırakılacağı değişikliklerin büyük bir tesiri bulunduğu düşünülerek, *her defasında sarfedilen akçe adedini bu akçelerin ihtiva ettiği saf gram-gümüş miktarına tahvil ederek yiyecek maddeleri fiyatlarının hakikî (réel) ölçülerini mütalâa etmek ihtiyacı* duyulmaktadır. Bu ihtiyaca cetvelimizin II. kısmı cevap vermekte ve "2" numaralı grafiğimizin noktalı alt çizgisi bu rakamlara göre tertip edilmiş bulunmaktadır.

Bu maksatla her defasında o devir için bir akçenin ihtiva ettiği gram-gümüş adedini akçe adedine zarbederek ödenmesi lâzım gelen akçelerin mecmuunun kaç gram gümüş ettiğini hesaplamak ve bu yekûnlardan "1" sıra numarasındaki 472 469 rakamını 100 farzederek diğerlerinin endekslerini ona göre tertip etmek kâfi gelmektedir.

Bu bakımdan muhtelif tarihlerde *bir akçenin ihtiva ettiği gümüş miktarı* ile ağırlık ve ayarı belirli bir altın paraya nazaran kıymeti ve bu kıymet nispetlerindeki değişiklikler hakkında bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır :

A) XVI. asrın ilk yarısında, (1491-1566 tarihleri arasında) yüz dirhem gümüşten en çok 420 akçe kestirilmekte olduğuna göre¹¹,

¹¹ Akçenin muhtelif tarihlerde ihtiva etmiş bulunduğu gümüş miktarı ve altına nazaran değeri hakkındaki rakamlarımız *Doçent Dr. Halil Sahillioğlu'nun* henüz basılmamış olan "Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında Bir Deneme 1958" isimli doktora tezinden alınmıştır.

Kendisi bu hesapları, XVII. asrın sonuna kadar Türkiye'de kullanılmış olduğunu ileri sürdüğü 3,072 gram ağırlığındaki *Tebrizî dirhem* esasına göre yapmıştır. Bu tarihten sonra kabul edilmiş olan ve *Rumî* denilen yeni dirhemler ise 3,207 gram

bir akçe 0,731 gram gümüş ihtiva etmekte ve bu akçelerden 1491-1516 tarihleri arasında 52, 1517-1549 yıllarında 55 ve 1550-1566 senelerinde 60 tanesiyle bir Osmanlı altını alınabilmekte idi. Bu hesaba göre bir gram altının kıymeti 1491'de 10,64 ve 1560'da 11,52 gram olarak tesbit edilmiş bulunuyordu.

1566 tarihinde Selim II. nin tahta geçmesinden sonra bu nispetler bozuldu ve yüz dirhem gümüşten 420 akçe yerine 450 akçe kestirilmeye başlandığından akçelerin ihtivâ ettiği gümüş miktarı da 0,731 gramdan 0,682 grama düşürülmüş oldu. Buna rağmen, bir Osmanlı altınının yine 60 akçeye tedavül etmesi istenildi.

Bu sıralarda Osmanlı parası büyük bir buhran içine girmiş bulunuyordu. Kalp-para basanlar ve akçelerin kenarlarını kesenler akçenin içindeki gümüş miktarını durmadan azaltıyor ve bu hal resmî-kur ile fiyatı 60 akçe olarak tesbit edilmiş olan altınların halk arasında 80 veya 100 akçeye kadar alınıp verilmesine sebep oluyordu.

Ayarı bozuk bir paranın yarattığı enflasyon, çarşı ve pazarlardaki eşya ve yiyecek fiyatlarının nisbetsiz ve kararsız bir şekilde yükselmesine, *ihdikâr ve karaborsa kazançlarının teşekkülüne ve cemiyet içinde ekonomik ve politik düzeni tehdit eden büyük bir huzursuzluğun meydana gelmesine sebep olduğundan*, devlet yeni bir ayarlama yaparak akçenin içinde bulunduğu fiilî durumu resmen tanımak zorunda kaldı :

B) 1584-1586 (992 - 994) yılları arasında geliştirilen bir hükümet kararına göre, o zamana kadar *100 dirhem gümüşten 450 adet* olarak kestirilmekte olan ve beheri 0,682 gram ağırlığında gümüşü ihtiva eden akçeler yerine, *100 dirhem gümüşten 800 adet* kestirilerek ağırlıkları 0,384 grama düşürülmüş akçeler konulacaktı.

Aynı karara göre, zamanın 3,517 gramlık Osmanlı altınlarından bir tanesi, kıymet itibariyle bu akçelerden 120'sine karşılık kabul ediliyordu. Bu suretle eskiden mecmuu 40,920 gram gümüş ihtiva

ağırlığında idi. Yine *Sahillioğlu'na göre*, Sultanî denilen bir Osmanlı altını, 1552 tarihlerine doğru 3,572 (Venedik dükası 3,559) gram ağırlığında saf altını ihtiva ediyordu. Bu altın 1552-1560 tarihleri arasında 3,544, 1563'de 3,517 gram geliyordu. 1641 yılında ise 3,490 veya 3,464 grama düşmüştü. (Venedik dükası da 1560-1641 arasında 3,426 gram olmuştu). (Burada A, B, C, D, E, F harfleri ile ayrı ayrı tetkik ettiğimiz mühim merhaleler "2" numaralı grafiğin taban çizgisi üzerinde aynı harflerle işaret edilmiştir).

eden 60 akçe ile alınabilen bir altına yeni kur'da 46,080 gram gümüş ihtiva eden 120 akçe ödemek lâzım gelecekti. Bu operasyonda bir gram altının fiyatı 11,52 gram gümüşten 13,10 gram gümüşe çıkarılarak altına *prim* tanınmış oluyordu.

Bu çapta büyük bir devalüasyon operasyonunun, doğurması muhtemel büyük tehlikeler meydanda idi. Eşya ve yiyecek fiyatları nispetsiz bir şekilde fırlamış, fırsattan faydalanan ihtikâr erbabı karaborsa fiyatlarıyla cebini doldururken halk ve sabit gelirli soyulmuştu. Nitekim, askerın aylığını bu yeni akçelerle ödemeğe kalkışan devlet idaresine karşı İstanbul'da büyük bir isyan hareketi patladı ve bu vaziyete sebep oldukları iddiasıyla yeni sikke kestirilmesine memur edilmiş olan Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ile defterdar öldürüldü¹².

12 Kendi zamanında cereyan etmiş olan bu kanlı vak'a hakkında Selaniki Mustafa'nın Tarihi'nde vermiş olduğu bazı bilgiler türlü bakımlardan dikkat çekmektedir :

"Bir gün sipahi güruhu cemiyetle hurde akçeyi ellerine alup Şeyhülislâm Şeyhî Efendi huzuruna iletüp bu makule akçeyi bize ulûfe deyü virirler, lâkin ehli sük bizden almazlar. Mekûlât ve melbusâta darbî (cebrî) virdüğümüzde aldığımız helal olurmu? deyü sual ettikte "haramdır" deyü cevap virilicek.." iyân etmişlerdi.

İsyancıların Mehmed Paşa'yı, askere hiç böyle bir ulûfe verildiği görülümüş müdür? "sen gelüp mukarrib olub, memlekete akçe saldırub bid'at ihdâs etmeyle sikkemi tashih itsen gerekdir?" diye itham etmiş bulunmaları, kendisinin *sikke tashihî* işine memur edildiği zaman, gereken sermayeyi devlet hazinesinde bulamayınca, varlıklı kişilerden iktidarlarına göre bir vergi tahsil etmeğe kalkışmasının ve bu hususta müsamahasız davranışının o zamana kadar emsâli görülmemiş bir bid'at telakki edilerek başına gelen felaketin belli-başlı bir sebebi olduğunu göstermektedir.

Katli sırasında celladın defterdara "sekiz akçe üstüne madenlerden akçe kestiren senmişin?" diye hitap etmiş bulunası da, devalüasyon esnâsında yüz dirhem gümüşten 800 akçe hesabı üzere akçe kesileceği hakkındaki hükümet kararının bu vak'adan evvel tatbik mevkiine konulmuş olduğunu ispatlamaktadır.

Bu suretle devalüasyon kararının tatbik haline konması tarihinin tâyini bakımından ehemmiyet kazanmış olan askerın isyan tarihi maalesef münakaşalıdır. Çünkü Selaniki Tarihi'nin basılmış nüshalarında 996 Cemaziyelevvelinin şenbih (Cumartesi) günü olarak kaydedilmiş (s. 252-255) bulunmakta olan bu tarihin yılının, türlü nedenlerle, 997 olması lâzımgelmektedir ki, bu şekliyle vak'anın tarihinin 1589 senesi Nisan ayı başları olarak kabulü mümkündür. (Nuruosmaniye Ktb. 3132 numaralı yazma, ypr. 110) Matbu nüshalardaki 996 tarihinin de daha ziyade Mehmed Paşa'nın sikke tashihî için varlıklı kişilerden sermaye toplama şeklinde bir "bid'at" ihdâs ettiği tarih olması lâzımgelmektedir.

Böyle mühim bir kararın eski ayarı bozuk ve kesik akçeler tedavülde iken tatbik edilmeğe kalkışılmış olması ve *daha evvel yenilerin hazırlanması için devletin lüzumlu sermayeyi tedarikten âciz kalması*, eskilerle değiştirilecek yeni akçelerin kestirilmesi işinin ancak 1589-1590 (998-999) tarihleri arasında tamamlanabilmiş bulunması, *başarı-sızlığın belli-başlı sebeplerinden birisi* gibi gözükmetedir*.

Fakat, akçenin değerini gittikçe daha fazla kaybetmeğe mahkûm oluşunun her halde *diğer daha mühim bazı sebeplerinin* mevcut olması lâzım gelir :

Milletler-arası kıymetli maden ceryanlarının, devamlı harpler dolayısıyla devletin yaptığı büyük harcamaların ve ticarî hareketlerin hacim ve sür'atinde vukua gelen değişiklikler ve sür'atli bir nüfus artışı gibi türlü sebeplerle fiyatların durmadan yükselme temayülünde olması, Osmanlı parasının içine düştüğü buhranların ve bu cereyanlara hâkim olmak hususunda devletin izhar ettiği aczin sebepleri arasında bulunmakta idi¹³. Bu sebeple *onları sadece Osmanlı İmparatorluğuna mahsus özel şartlar veya idarecilerin bilgisizliği ile izah etmek doğru olamayacaktır*.

Nitekim bir müddet sonra akçeyi bu ayarda da muhafaza etmenin imkânsız olduğu anlaşıldı. *Türkiye, Milletler-arası büyük bir enflasyon hareketinin çarhları içine girmiş ve her türlü tedbirlere rağmen, kıpırdadıkça bu batağa daha fazla saplanması mukadder bir hale gelmiştir*.

C) 15 Kasım 1600 tarihli bir narh defterinin mukaddemesinden¹⁴ anladığımızı göre; 1584-1586 seneleri arasında yapılmış olan

*) H. Sahillioğlu, z. k. geç. tez. s. 220 - 222

¹³ Prof. F. Braudel'e göre, bu tarihlerde aynı büyüklükte bir *dévaluation* İran'da da yapılmıştı. (La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II, 1966. Vol. I, p. 490). Aynı eserin 480'inci sayfasından alıp "6" numara ile aşağıya aynen aktardığımız grafiğe nazaran, bir çok Avrupa memleketlerinin paralarında bu devirde büyük *dévaluation* hareketlerinin görülmekte olması da, dikkati çekmektedir. (Bu grafik "25,, numaralı taban notunun bulunduğu sayfada izah edilmiştir.)

¹⁴ İstanbul'da Belediye Kitaplığı, M. Cevdet Yazmaları No. B/9. "2" numaralı taban notunda ismi zikredilmiş olan "... Tereke Defterleri.." isimli etüdümüzde bu hususta daha ayrıntılı bilgi verilmiştir. s. 447.

Bu Narh Defteri'ndeki bazı kayıtlardan anladığımızı göre, ayarı bozuk akçelerin kıymeti o kadar düşmüştü ki resmî fiyatlara göre *120 tanesinin bir altın değerinde olması gerekirken bir altın almak için 180 akçe ödemek lâzım geliyordu*. Diğer eşya fiyatları

büyük ayarlama ve devalüasyon operasyonundan bir müddet sonra sikkenin ayar ve kıymeti tekrar bozulmağa ve bu bozulma ile ilgili olarak da eşya ve yiyecek fiyatları gelişigüzel yükselmeye başlamıştı.

İktisadî hayatın bozulan düzenini iade edebilmek için devlet, piyasadaki ayarı bozuk ve küçültülmüş paraları toplatıp onların yerine *ayarı tashihi ve standardize edilmiş yeni akçeler çıkardı* ve her zaman olduğu gibi *vaktiyle yerinden oynamış olan fiyatları eski ve normal hallerine döndürmek için teferruatlı bir narh cetveli tanzim ettirerek* çarşı ve pazarlarda tatbik edilmek üzere ilân etti.

Yeni kestirilen akçeler, eskiden olduğu gibi, 120'si bir altına muadil olarak kabul ve muamele görecekti. Fakat bu defa da devlet piyasadan toplatacağı ayarı bozuk akçeleri kendi hazinesinden tamamlayıp eski resmî ayarına göre, aynen kestirmeyi göze alamadığı gibi, bu fırsattan faydalanarak içinde bulunduğu malî sıkıntılarını biraz azaltmış olmak için akçeyi bir miktar daha devalüe etmeğe karar vermiş ve *100 dirhem gümüşten 800 yerine 950 akçe kestirmek suretiyle* 1586 devalüasyonundan sonra ağırlığı 0,384 grama indirilmiş olan

da aynı nisbetlerde ve belki de daha fazla yükselmişti. Gerçekten, Flori 180 akçeye alındığı devirdeki fiyatlar, sikke tashihi ile altın 120 akçeye düşürüldüğü zaman bu 1/3 nisbetindeki düşüş, eşya fiyatlarına aynı şekilde aksettirilmemiş, bazı mallarda fiyatlar 2/3 nisbetine kadar düşürülebilmştir. Bu demekti ki, devalüasyon sırasında bir kısım fiyatlar, akçenin kıymet kaybına nazaran, nisbetsiz bir şekilde artmış bulunuyordu.

Nitekim, *sikke tashihi* operasyonundan sonra, narh cetvelini tanzim edenler bazı fiyatlarda aşağıdaki indirmelerin yapılmasının mümkün olacağını tespit ettiler: Bir akçeye 115 dirhem verilmekte olan esmer ekmeğin 200 dirheminin bir akçeye satılması, 80 dirhemi bir akçeye satılabilen has ekmekten de bir akçeye 120 dirhem verilmesi; un'un kilesinin 120 akçeden 80'e, daha az makbul bir un'un kilesinin 75'den 50'ye; pirincin kilesinin 56'dan 39'a, koyun etinin okkasının 10'dan 8'e, tereyağının okkasının 26'dan 19'a, bal'ın okkasının 20'den 13'e indirilmesi mümkündür. Bu indirmelerin ithal-malı bazı lüks eşya neveleri üzerinde ise daha büyük nispetlerde yapılmış olması da ayrıca dikkati çekmektedir :

Meselâ, Firengî a'lâ kadifenin zirai 1200'den 550'ye, Ceneviz kadifesinin zirai 880'den 400'e, "Nev-peydâ" çukaların a'lâsının zirai 300'den 120'ye indirilmesi mümkün görülmekte idi.

Bu narh listesinin tanzim ve ilân tarihinden bir sene sonra tertip edilmiş olan İstanbul'daki Bayezid II. İmaretî (cetvelimizde 12 numara) Muhasebe Bilânçosu'nda da; buğdayın kilesinin ortalama fiyatının 73,14'e, pirincin kilesinin 88'e, tereyağının okkasının 26'ya, bal'ın 16'ya, koyun etinin okkasının 10 akçeye kayıt edildiği hesaplanmıştır.

akçeyi daha fazla küçülterek 0,323 grama düşürmüştür. Bu suretle eskiden 0,384 gramlık akçelerden 120'si, yani 46,80 gram gümüş ile bir altın alınırken, şimdi aynı altın bu defa daha fazla küçültülmüş akçelerin 120'sinin ağırlığı olan 38,76 gram gümüş ile alınabilecekti. Bir müddet evvel bir gram altın 13,10 gram gümüşe karşılık tutulurken, şimdi 11,01 gram gümüş olarak hesaplanıyordu.

D) Bu ıslahattan sonra 1611-1618 yılları arasında altının fiyatının 120-130 akçe arasında kalabilmiş olduğunu biliyoruz¹⁵. Fakat 1618 yılının sonunda, 100 dirhem gümüşten 950 yerine 1000 akçe kestirilerek akçenin ağırlığı 0,306 grama düşürülmüş olmasına rağmen, bu defa da 3,517 gram ağırlığındaki bir altının 120 akçe sayılmasında ısrar edilmiş olduğuna göre, bir altının 38,760 yerine 36,840 gram gümüşe karşılık olacağı kabul edilmiştir.

Sebepleri ne olursa olsun, *kıtalar-arası muazzam bir enflasyon cereyanının akımına kendisini kaptırmış* bulunan Osmanlı İmparatorluğu, devrinin fiyat hareketlerine *ve bu fiyat hareketlerini daha fazla hızlandırmakta olan akçe devalüasyonlarının tesirlerine karşı gelemiyor*, bu vüs'at ve şiddetteki cereyanları zapt ve rapt altına almaktan âciz olarak bir malî buhrandan diğerine sürükleniyordu. Bu sebeple, burada tetkik ettiğimiz *devalüasyon operasyonları muayyen bir malî ve iktisadî politikanın emrinde iyi düşünülmüş, imkân ve şartları itina ile hazırlanmış oldukları için muvaffakiyet şansı bulunan teşebbüsler olmaktan ziyade*, hergün şiddetini arttırarak devam etmekte olan malî buhranların önü sıra, ümitsiz ve etkisiz bir halde sürüklenilmiş olan olaylar ve çok defa bu teşebbüslerin icracısı veya ilhamcısı rolünde gözükken devlet büyüklerinin hayatlarına mal olan kanlı ihtilâllere vesile teşkil ediyor ve devletin içine düştüğü ekonomik ve siyasi buhranların daha fazla artmasının mühim sebeplerinden biri haline gelmiş bulunuyorlardı¹⁶.

E) Nitekim 1619 yılının başında teşebbüs edilmiş olan *sikke tashihi* operasyonunun arkasından ve 1620 yılından itibaren piyasadaki altın fiyatları tekrar yükselmeye başlayarak, 1623'ün ilk aylarında 200 ve 240 akçeye, daha sonra da 275'e ve 310'a ve nihayet 1624'ün

¹⁵ Dr. Halil Sahillioğlu, "XVII'nci asrın ilk yarısında İstanbul'da Tedâvüldeki Sikkelerin Rayici". Belgeler Dergisi C. I, Ankara 1964. S. 2, s. 223-228.

¹⁶ Ahmed Refik, Osmanlı İmparatorluğunda Meskûkât, Türk Tarih Encümeni Mecmuası. No. 6, 7, 8 ve 10. İstanbul 1330-1340.

başlarında da 400'e yaklaşmasıyla devletin yeni bir müdahalesine zaruret hasıl oldu.

Bu münasebetle girişilmiş olan *sikke tashihi* teşebbüsünün mahiyeti ile ilgili olarak Bursa'da tanzim edilmiş olan bir Narh Defteri mevcuttur¹⁷. Bu deftere göre, 21 Kasım 1624 tarihinde İstanbul'dan gelmiş olan bir emirde Bursa'da o sırada kestirilmekte olan "10 tanesi bir dirhem gelir halis ve ayarı sahih akçelerin" tedavüle, eşya fiyatlarında yeni râyice göre hazırlanacak bir ayarlama ile birlikte, çıkarılması ve bu yeni akçelerin 120'sinin bir altın ve 80'ininin bir Riyal (İspanyol kuruşu) olarak tedâvül ettirilmesi emredilmektedir.

Benzeri tedbirlerin İstanbul'da da alınarak yeni sikke rayiçlerinin 24 Kasım 1624'te ilân edildiği anlaşılmaktadır.

Bir-iki yıl kadar müşkülâtle muhafaza edilen bu rayiçler, altın fiyatlarının tekrar yükselmeye başlayarak evvelâ 130'a sonra 1036-1039 (1626-1629)'da 180'e, 1040-1041'de 200'e, 1042-1044'de 220'ye, 1045-1046'da 240'a ve nihayet 1048-1050 (1638-1640) arasında 250'ye çıkmış olması neticesi, yeni bir sikke tashihine lüzum görülmüştür.

F) 1 Ocak 1641 (17 Ramazan 1050) tarihinde ilân edilmiş olan bu sikke tashihinde de 100 dirhem gümüşten yine 1000 akçe kestirilmiş ve 0,307 gram ağırlığında olan akçelerden 120 adedinin o devirde 3,490, yahut 3,464 gram ağırlığında olan bir Osmanlı altınına mukabil alınıp verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁸.

¹⁷ Bursa Arkeoloji Müzesi Arşivi'nde bulunan B/44 numaralı Kadı Sicili, yp. 90-91.

Bu narh listesinde Bursa için yemeklik iyi bir buğdayın kilesinin fiyatının 55, diğerlerinin 40 akçe; arpanın 20, Mısır pirincinin 50, yerli pirincin 40; tereyağının okkasının 20, zeytinyağının 16, balın 12, koyun etinin 8 akçe ve karabiberin 2,5 dirheminin bir akçeye olarak tesbit edildiği görülmüştür.

¹⁸ Bu *sikke tashihi* ile ilgili olarak da elimizde bu tarihte İstanbul'da her çeşit eşya ve yiyecek maddeleri fiyatlarını yeni para rayiçlerine göre tanzim etmiş olan bir Narh Defteri mevcuttur. (Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Kitaplığı No. 1934).

Bu defterdeki fiyatların, para rayiçleri aynı kaldığı halde 11 ve 12 numaralı notlarda kaydedilmiş olan 1600 tarihli Narh Defteri'ndekinden biraz daha yüksek tutulduğu dikkati çekmektedir. Meselâ: Ekmeğin 200 yerine 150 dirhemi bir akçeye; koyun etinin okkası 8 yerine 9 akçeye, tereyağının 19 yerine 24 akçeye, balın 11-13 akçeyedir. Bu hal, yiyecek fiyatlarının durmadan yükselmek zaruretinde olduğunu resmî makamların da kabul etmiş bulduklarını gösterir.

III

XVI. ASRIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA'DA VE
DOLAYISIYLA TÜRKİYE'DE VUKUA GELEN
FİYAT HAREKETLERİNİN SEBEPLERİ

Grafiğimizde açıkça görüldüğü veçhile, gerek İmparatorluğun fi'lî hesap parası olan akçelerin *nominal* kıymet ölçüleriyle, gerekse akçenin ihtiva ettiği halis gram-gümüş miktarlarında zamanla vukua gelen değişmelere göre (*réal* olarak) hesaplanmaları halinde, *Türkiye'de yiyecek maddelerinin kompoze endekslerinin* 1585 yılından itibaren sür'atle yükselerek 1606'da en yüksek bir seviyeye vardığını ve ondan sonra bir miktar düşmekle beraber, XVII. asrın ortalarına kadar belirli bir yüksekliği muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

1490 fiyatlarını 100 kabul ettiğimiz takdirde, 1585 yılına kadar (yüz seneye yakın bir müddet zarfında) *nominal* akçe adedi olarak ancak 182 ve gram-gümüş miktarıyla hesaplanan daha *reel* ölçülere göre 162 endeks'ine kadar yükselmiş olan yiyecek maddeleri fiyatlarının 1585-1606 tarihleri arasındaki yirmi yıl içinde akçe adedi hesabıyla 631'e, gram-gümüş itibarıyla da 265'e ulaşmış bulunması, bahis konusu fiyat hareketlerinde *akçenin bu müddet içinde büyük ölçüde devalüe edilmiş olmasının rolü ne olursa olsun, bu tarihler arasında Türkiye'nin milletler-arası büyük bir enflasyon akımının çarhları arasına düşmüş olduğunu* ve tarihte emsaline az tesadüf edilen "ihtilâlcî" bir fiyat yükselişinin doğurması tabii olan buhranlara maruz bırakılmış bulunduğunu göstermektedir¹⁹.

Sözü edilen milletler-arası büyük enflasyon akımının, XVI. asrın ikinci yarısında Batı Avrupa memleketlerinde meydana gelen ve iktisat tarihçileri tarafından "ihtilâlcî" olarak sıfatlandırılıp sebep ve neticeleri ile vüs'atı etraflı bir şekilde tetkik edilmiş bulunan fiyat hareketleri olduğu ve *Türkiye'deki fiyat yükselişlerinin de böyle umumî dünya tarihinin daha geniş bir plânı içinde tetkikinin yerinde olacağı* aşikârdır:

¹⁹ Gram-gümüş esası üzerine yapılmış olan hesapların nisbeten düşük olmasının, fiyat artışı olayının zamanında pek büyük olmuş bulunan etkilerinin küçümse-
necek bir mahiyet taşımadığı da söylenebilir. Çünkü, *vergi borçlarının toplanma-
sında ve maaşların ödenmesinde nominal olarak akçe adedi ve altının resmî kur ölçülerinin
kullanılmakta olması keyfiyeti*, devlet bütçelerinin malî imkânlarının ve halk kitlele-
rinin geçim sıkıntılarının derecelerini tayinde *nominal* rakamlar, gram-gümüş esası
üzerinden yapılacak hesaplardan ziyade bizi realiteye yaklaştırmış olmaktadır.

Umumiyetle bilindiği üzere, Batı-Avrupa memleketlerini dünya hâkimiyetine namzet kılan tarihî gelişmelerin başlangıcı, XV. asrın ikinci yarısında görülen zihnî ve iktisadî inkılaplardır. Bazı Atlântik sahili gemici milletlerin Afrika'nın Batı kıyıları boyunca devam eden ve Büyük keşiflere kadar 70-80 sene her yıl daha ilerilere doğru uzanarak süregelmiş bulunan yayılma faaliyeti, bu sahillere temin edilen altın tozu, fildişi, esir.. gibi kıymetli metallerin tesiriyle hummalı bir şekil almış, büyük denizlere açılma yolunda gemicilere teknik ve ilmî terakkiler sağlamış, bu maksatla sermaye birikimleri meydana getirmiş ve bu sahada yeni teşebbüslere geçme meylini kamçulamıştı. Bilhassa, Akdeniz memleketlerinin ekonomik hayatının yüksek oktanlı benzini olan Afrika altınının bu suretle deniz yollarıyla, kaynaklarına çok daha yakın yerlerden bol miktarda ve elverişli şartlarla ele geçirilerek doğrudan doğruya Batı Avrupa memleketlerine aktarılmaya başlanması, bu memleketlerin ekonomik hayatının Akdeniz ticareti aleyhine canlanmasına sebep olmuştu. Bu gelişmeler sonunda, bir taraftan Amerika'nın keşfi (1492) diğer taraftan Afrika'nın güneyinden dolaşıp Hindistan'a giden deniz yolunun bulunması (1498), mümkün olmuştu.

Avrupa'da Müstemele Ticaretinin ve Modern Kapitalizm'in İnkişafı

Afrika'nın güneyinden dolaşan deniz yolunun ve Amerika'nın keşfinin bir kısım Avrupa memleketleri yararına sağladığı yeni imkânlar, o zamana kadar duruma hâkim olmuş bulunan *cihan iktisadî ve siyasî müvazenesini bozmuş* ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunu da iktisadî ve siyasî türlü buhranlara sürüklemişti.

Bu inkişafın başında türlü sahalarda Eski Dünya teknik ve medeniyetinin mirascısı bulunan Avrupalıların Batı Afrika'da ve Amerika'da *büsbütün ayrı şartlar altında gelişen medeniyetlerle temasa girerek* bu üstünlüklerini geniş ölçülerde sömürmeleridir. Meselâ, ateşli silâhlar ve zırhlarla mücehhez olarak at sırtında döğüşen Avrupalılar, Eski Dünya medeniyetinin bu keşiflerini tanımayan Kızıl-derilileri veya Afrikalı zencileri kolaylıkla esarete sürükleyebildiler ve bu memleketlerde asırlar boyunca biriktirilmiş altın ve gümüş stoklarını ellerine geçirdiler.

Kısa bir müddet devam eden bu yağmacılık devrinden sonra, yeni metotlarla ve esir emeğiyle madenlerin işletilmesi devri geldi.

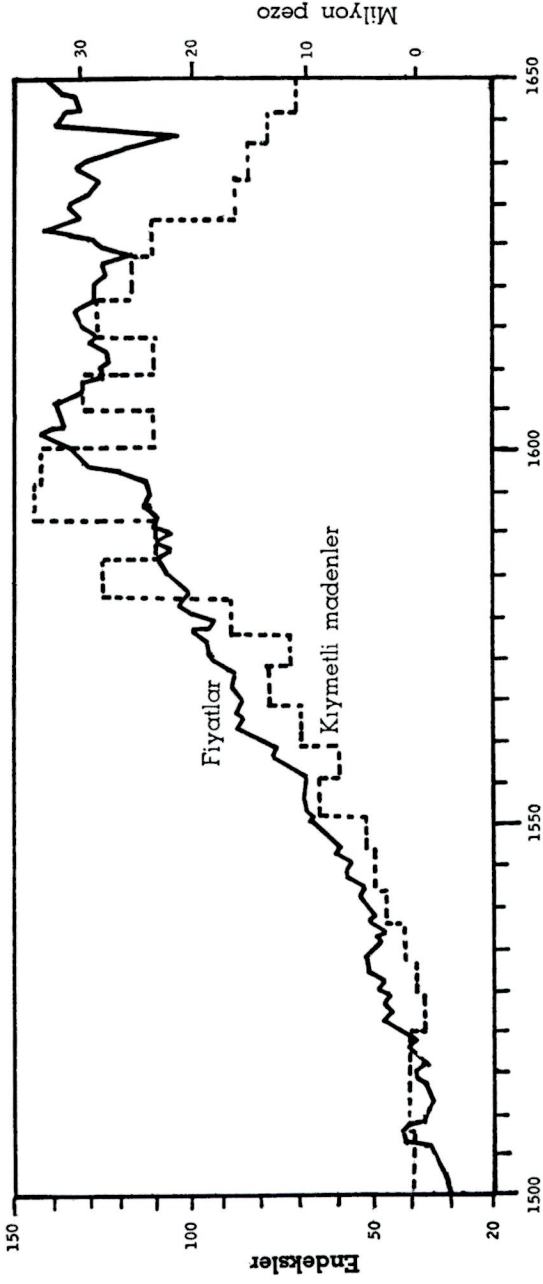
Yapılan bazı hesaplara göre, 1521-1660 seneleri arasında İspanya'ya ithal edildiği resmen kayıtlı bulunan kıymetli madenlerin miktarı 18 000 ton gümüş ve 200 ton altını geçiyordu²⁰. Hakikî miktarın ise bu resmî kayıtların iki misli olabileceği tahmin edilmektedir. Bu miktarlar, 1492 tarihinde Avrupa'da mevcut kıymetli maden stokunun türlü tefsirlere göre 3 ve hattâ 5 misli artması demektir. Avrupa iktisadî bünyesine zerk edilen kıymetli mâden stoklarının birdenbire bu nispette artışı, bu memleketlerde hummalı bir ticarî faaliyetin başlamasına, krallıkların harp gücünün artmasına ve siyasî gerginliklerin fazlaşmasına sebep oldu.

Tabii, deniz-aşırı memleketlerle tesis edilen münasebetlerin Avrupa memleketleri için sağladığı kazançlar kıymetli maden istihsal ve sevkiyatından da ibaret kalmadı. Bu madenlerin *temin ettiği sağlam paralarla milletler-arası ticaret son derecede inkişaf ettiğinden, uzak pazarlar için çalışan istihsal kolları, esnaf cemiyetlerinin* kayıtları dışında yeni metotlar bulmağa ve *kapitalist* bir mahiyet almağa sevk edildi. Gemi inşa tekniğinde, deniz nakliyatçılığında yenilikler, harp silâhlarında ve usullerinde büyük değişiklikler oldu. Bir taraftan yeni keşfedilen memleketlerin yerli halkının en basit ihtiyaçlarını Eski Dünya memleketlerinin rekabet kabul etmez ileri tekniği ile Batı Avrupa ülkelerinde hazırlanan sanayi mamullerini arttırıyor; diğer taraftan fatih ve hâkim bir sınıf olarak müstemlekelere hicret etmiş olanların Avrupada

²⁰ *Herbert Heaton*, Histoire Economique de l'Europe. Vol. I. 1950 Paris. p. 208-213 (ve "3" numaralı grafik).

Pierre Chaunu, (L'Amérique et les Amériques. Paris 1964 P. 93-96) Amerika'dan Avrupa'ya gönderilmiş olan kıymetli maden miktarını tetkik ederken, *E. J. Hamilton*'ın, 1503-1660 yılları arasında, resmî kayıtlara göre, İspanya'ya gelmiş olan kıymetli madenleri 181 ton 333 kg. altın ve 16 886 ton 815 kg. gümüş olarak tesbit ettiği gibi, kaçak olarak sevk edilmiş olanlarla bu miktarın 300 ton altın ve 25000 ton gümüş olarak hesaplanabileceğini yazmaktadır. (Aynı müellif, ayrıca 1650-1800 tarihleri arasında Brezilya'dan çıkarılan 1000 ton kadar altın ile, 1570 den sonra Pasifik üzerinden Uzak Şark'a giden veya Amerika'da alıkonulmuş olması lâzım-gelen gümüşlerle birlikte Amerika'dan, 1500-1800 tarihleri arasında, karma kıymeti gümüş olarak 85-90 bin ton tahmin edilebilecek olan kıymetli maden istihsal edildiği ve bu miktarın aynı müddet zarfında bütün dünyada elde edilmiş olan kıymetli madenlerin % 80-85'ini teşkil ettiğini kaydetmektedir).

Krş. *E. J. Hamilton*, En période de révolution économique : La monnaie en Castille. (1501-1650). Annales d'Histoire Économique et Sociale, t. IV, 1932, pp. 140-149, 242- 256; Aynı yazar, American Treasure and the Price Revolution in Spain, Cambridge (Mass.) 1934.

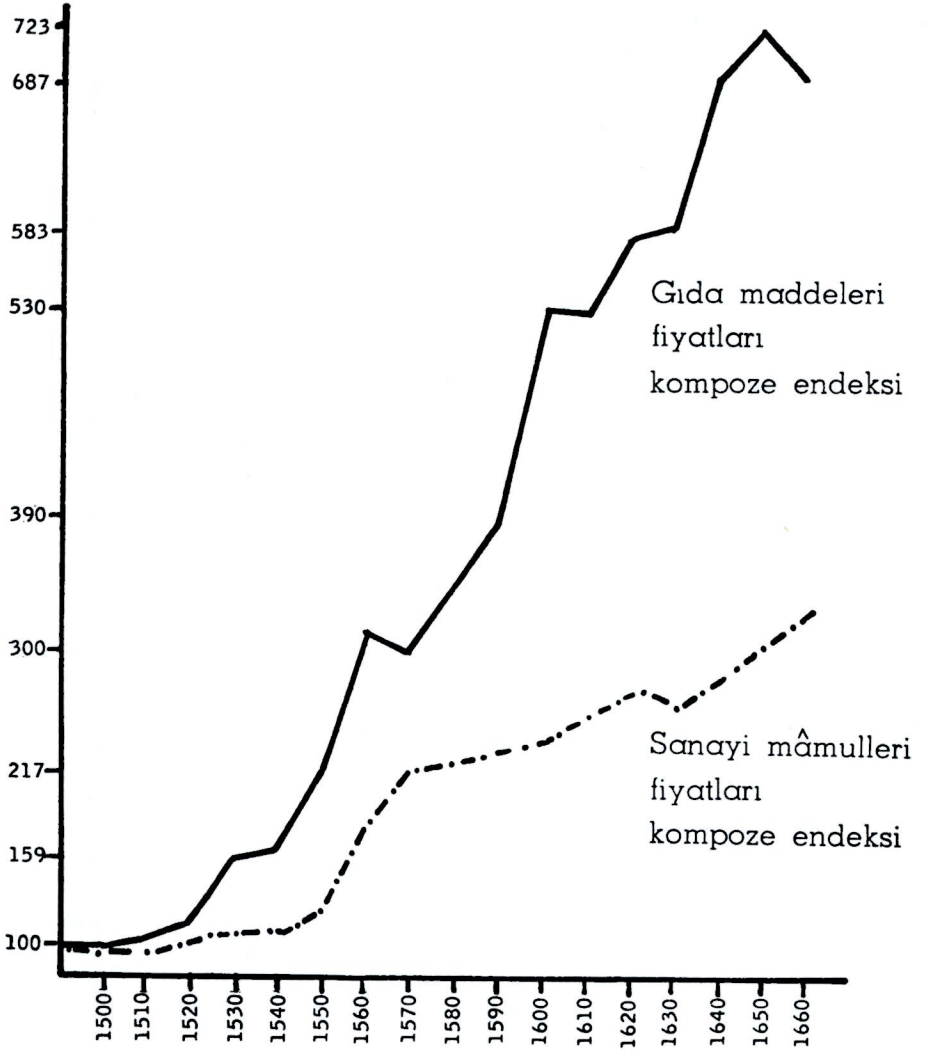

GRAFİK No. : 3

1500-1650 yılları arasında İspanya'ya ithal edilmiş olan kıymetli madenlerin miktarları ve fiyatlar
(Healton'dan ²⁰)

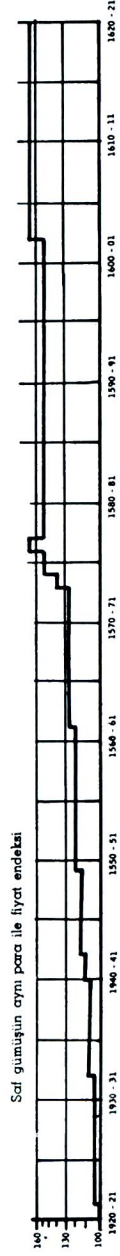
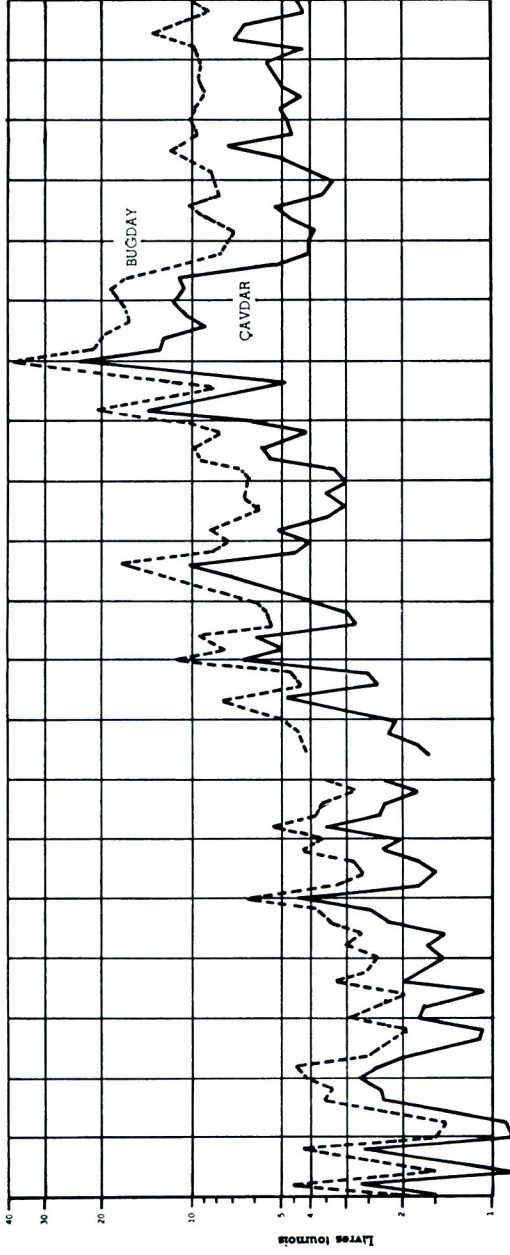
GRAFİK No.: 4

1500-1650 yılları arasında İngiltere'de fiyatlar (Mauro'dan)

GRAFİK NO. : 5

1520-1620 yılları arasında Paris hallerinde satılmış olan buğday ve çavdar fiyatları (Baulan ve Meuvret'te göre)

alışık oldukları veya özledikleri her türlü konfor ve lüks imkânlarını temin etmek için teşkilâtlanmış olan sanayi kolları ve ticaret evleri geliştirmekte devam ediyordu. Ayrıca, müstemlekelerde Avrupalıların kurdukları yeni çiftliklerde çalıştırılan esirlerin istihsal ettiği pamuk, tütün, kakao, şeker kamışı, gibi maddeler de Avrupalılar için malî kaynakların verimini arttırmağa sebep oluyor ve *kıymetli maden bolluğunun bu suretle yeni bir motor gücüyle işletmeğe başlattığı muazzam bir emme-basma tulumba*, her gün daha uzaklara mal sevkedip gelir toplamağa kudreti yetecek bir kapitalist organisation, ticarî faaliyetlerin hacmunda ve metotlarında büyük değişikliklere yol açmış bulunuyordu.

* * *

Bu suretle, bir taraftan altın ve gümüş bolluğu diğer taraftan bir çok memleketlerde paranın ayarının kasten veya bazı zaruretlerle bozulması gibi tedbirler neticesi, Avrupa'da 16. asrın ikinci yarısında fiyatlarda *ihtilâlcî* diyebileceğimiz bir yükseliş kaydedildi. Amerikalı iktisat tarihçisi *E. J. Hamilton*'un yaptığı hesaplara göre, 1600 tarihinde İspanya'daki eşya fiyatları 1500 senesindekinin üç misline çıkmıştı ve dikkate şayan olan, bu devirdeki fiyat yükselişlerini İspanya'ya ithal edilen kıymetli maden miktarıyla mukayeseli olarak gösteren grafikteki (No: 3) fiyat çizgisinin kıymetli maden çizgisi ile tam bir paralellik halinde seyretmesidir.

Muhtelif memleketlerde çeşitli eşya ve hizmet neveleri için farklı nispetlerde olmalarına ve hesapların zirafî mahsullerden yalnız birine veya tümüne ait *kompoze bir fiyat* esası üzerine yapılmış bulunmasına; fiyat endekslerinde sanayi mamulleriyle zirafî mahsullerin birlikte işlenmiş olup olmamalarına ve kullanılan para birimlerinin gram-gümüş veya altın esasına irca edilip edilmemesine göre farklı rakamlar ve değişik grafik çizgileri ile ifade edilmekte olmalarına rağmen²¹, 16. asrın son 25 yılı içindeki fiyatların, bu asrın ilk 25 yılı fiyatlarına nazaran, ortalama 3-4 misli artmış olduğu kabul edilebilir.

²¹ Nitekim "4" numaralı grafikte görülebileceği gibi İngiltere'deki fiyatlar yiyecek maddeleri ile sınaî mamuller için ayrı ayrı hesap edildiği zaman çok hususî şekiller almış bulunmaktadır. "5" numaralı grafik de buğday ve çavdar fiyatlarının Paris zahire pazarlarında XVI. asrın ikinci yarısında kaydettiği yükselişin seyrine vüs'atını göstermektedir. (Her üç grafik *Frédéric Mauro*'nun *Le XVIe siècle Européen*. Paris 1966. isimli kitabından alınmıştır. p. 215, 220 ve 223).

Batı Avrupa memleketlerinden başlayıp, oradan İtalya'ya ve bütün Orta ve Doğu Avrupa memleketlerine geçmiş olan bu fiyat yükselişlerinin bir müddet sonra, ayrı bir din ve kültür sahası olarak tamamen kendi içine kapalı ayrı bir âlem teşkil ettiği zannedilen, Osmanlı İmparatorluğuna da kolaylıkla ve aynı tempo ile sirayet etmiş olması ve bu memleketin geleneksel sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde yıkıcı tesirler yapmış bulunması, üzerinde durulmaya değer bir mevzu teşkil etmektedir.

IV.

XVI. ASRIN İKİNCİ YARISINDAKİ FİYAT YÜKSELİŞLERİNİN TÜRKİYE'NİN MALİ DURUMU ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Bu derece şiddetli bir fiyat yükselişinin Avrupa memleketlerinde sebep olduğu içtimaî ve siyasî buhranlar bütün ayrıntılarıyla etüd edilmiştir. Bizim için burada incelenmesi gerekli olan mesele, *bazı Avrupa memleketlerinde ticaret ve istihsal usulleriyle, kıymetli maden stoklarındaki büyük gelişmeler sonucu ihtilâlcî diyebileceğimiz bir şekil almış olan fiyat yükselişlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tesirleri meselesi olacaktır* ²².

Bu tesirlerin en mühimi, şüphesiz, fiyatların çok düşük kaldığı Türkiye'den, başta buğday olmak üzere, her türlü gıda maddeleriyle deri, yün, pamuk, ipek, balmumu, şap ve canlı hayvan gibi ham maddelerin, bu maddelerin fiyatlarının büyük bir artış kaydettiği *Atlantik iktisat bölgesi'*ne doğru emilmeğe başlaması ve Türkiyenin, bir kısım Avrupa memleketleri için cazip bir ham madde pazarı haline girmesidir ki, bu hal, aşağıdaki neticeleri doğurmuştur :

²² Bahis konusu fiyat hareketlerinin Türkiye'deki ekonomik ve sosyal yapı üzerindeki tesirleri, *Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti'*nin 1963 yılında İstanbul'da Çınar Otelinde tertiplemiş olduğu seminerde tarafımızdan etraflı bir şekilde tetkik edilmiş ve tebliğimiz Türkçe ve İngilizce olarak neşredilmişti. Aynı tebliğin İstanbul'da aylık bir dergi tarafından da daha geniş bir okuyucu zümresi için yayınlanmıştı. Bugün burada, bu mevzuun bütün ayrıntılarıyla ve çok daha geniş bir plân içinde incelenmesini başka bir etüdümüze bırakarak, ortaya çıkan diğer bazı problemleri ana çizgileriyle, kısaca vaz ve tahlil edeceğiz.

A — Türkiye’de yerli sanat şubeleri için bir ham madde buhranı başladı. Esnaf kâfi derecede işleyecek ham madde bulamıyor ve mevcut ham maddelerin kontrolü ve dağıtımı büyük ihtilâflara yol açıyordu. Büyük şehirlerdeki halkın işe zorlukları da daha fazla arttı ve neticede Devletin bütün tedbirleri almış olmasına rağmen, fiyatlar durmadan yükselmeğe devam etti.

Diğer taraftan, *Atlantik İktisat Bölgesi*’ne dahil memleketlerle olan ticarî münasebetlerimizin artmasıyla Türkiye’de meydana çıktığına şahid olduğumuz *iktisadî darlığı ve malî sarsıntıları yaratan âmiller arasında yalnız zahire ve ham madde buhranını saymak doğru olmayacaktır. Yeni iktisadî münasebetler nizamı içinde dış ticaret muvazenemizde ve Batı memleketleri ile olan ticaretin bünye ve metotlarında vukua gelen esaslı değişmelerin de yerli sanayiın içinden çıkılmaz buhranlara sürüklenmesinde ve malî kaynaklarımızın kurumasında hissesi büyük olmuştur.*

Gerçekten bu devirde dış ticaretimizin mahiyeti bir hayli değişmiştir. O zamana kadar yalnız mahdut bir zümrenin lüks ihtiyaçlarına cevap veren, hacmi ve mahiyeti itibariyle de yerli sanayie rakip olacak bir ehemmiyet arz etmeyen mamul eşya ithali, bu defa *müstemele ticareti için kapitalist metotlarla büyük çapta organize edilmiş olmanın temin ettiği yeni teknik ve ticarî terakkilerle tehlikeli bir rakib* haline gelmişti. Yeni şekilleriyle ithal malları, geniş halk kitlelerinin ihtiyacına cevap verecek (harc-ı âlem) ucuz, göz-alıcı yeni moda (nev-peydâ) kumaşlarla Avrupa’da yine bu devirde büyük terakkiler kaydetmiş olan madenî eşya ve silâh.. gibi gün geçtikçe daha fazla ihtiyacımız olacak mallar idi.

Aynı surette, yeni ticarî münasebetler muvazenesinde eskiden belli-başlı ihraç metalarımız arasında bulunan sof kumaşlar, kadife ve ipekliler; halı, şap, boya, bakır-kabı ile deri-eşyanın sürümleri de gittikçe daralmakta idi. Eskiden sattıkları bazı lüks eşya ve maddelere mukabil bizden aynı şekilde *bahada ağır kıymetli eşya satın alan Avrupalılar, bu defa yalnız ucuz fiyatla ham madde topluyorlar ve kendi sanayi mamullerini, istihsal metodlarının, ticarî organizasyon ve nakliyat servislerinin üstünlüğü sayesinde bize satarak, Türk yerli sanayi zararına iş-hacimlerini ve ticarî kârlarını her gün daha fazla arttırıyordu. Bu suretle, o zamana kadar yalnız Doğu memleketlerine karşı açık veren dış-ticaret muvazenemizin bu defa Avrupa ile gelişen münasebet-*

lerinde daha tehlikeli bir şekilde pasif olarak kapanmağa başlamış olması da *Türk parasının ve devlet maliyesinin içine düştüğü buhranların sebeplerinden biri haline girmeğe başlıyordu.*

Gerçekten, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar, bu defa ipek ipliği almakla yetiniyorlardı. Bir müddet sonra ise yalnız ipek almağa başlayacaklar ve hattâ daha hesaplı buldukları yerlerde ipek böceğini de kendileri besleyecek şekilde tertip alacaklardı. Aynı şekilde eskiden Ankara'dan satın alınan sof kumaşlar yerine şimdi sof ipliği alarak dış pazarlarda bizim soflarımızla rekabet eden kumaşlar dokumağa çalışıyorlardı²³.

²³ *Dalsar*, Bursa'da İpekçilik; İktisat Fakültesi yayınlarından. İstanbul 1960. s. 291-313.

Prof. Mustafa Akdağ, "Kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" Belleten, Sayı 51 ve 55, 1949-1950.

Bu devirde Türkiye'nin dış-ticaret münasebetlerinde büyük bir değişiklik olduğunu gösteren âlâmetlerden diğeri birisi de, İspanyol riyallerinin Türk piyasasını istilâsı yanında, bu ticaretin Venedik, Cenova veya Floransa gibi Akdeniz şehirlerinin temsilcilerinden ziyade İngiliz, Hollandalı ve Fransız gibi yeni doğan *Atlantik İktisat Bölgesi* tüccar ve gemicilerinin elinde bulunması idi.

Devlet adamları ile bazı tarihçiler memlekette fazla altın ve gümüşün toplanmasını te'min ve dışarıya kıymetli maden ihracının men'edilmesi gibi tedbirlerin lüzum ve ehemmiyeti üzerinde durmak suretiyle iktisadî doktrin ve sistem olarak *merkantilizm'e* yaklaşan bir tutuma sahip olmuşlar ise de, memleket sanayiinin ham maddelerinin dışarıya satılması ile aynı şekilde bu sanayi tehdit eden diğeri akımlar ve *memlekete daha fazla kıymetli maden çekmek için en tesirli bir yol olarak sanayileşmenin lüzumu* hakkında sarîh bir fikirleri bulunduğunu gösteren deliller bırakmamışlardır.

Tarihçi *Naima* (cilt IV, s. 286) "Âhar devletin ikliminde hasıl olan metâ ve eşyaya padişahların rağbet etmesinin" (bu sırada samur kürk modasının) giderek bu malların revaç bulmasına ve neticede memleketin hazinelerinin âhar memlekete gitmesine sebep olacağını belirtiyor ve yabancı memleketlerden *metâ getirip satanların aldıkları para ile İslâm memleketlerinden kendilerine lâzım olan eşyayı almağa mecbur edilmeleri* lüzumu üzerinde duruyor.

Fakat, satın alınacak eşyanın neler olabileceğini tayin ve tahdide lüzum görmüyor. Hattâ, Avrupa memleketleri tüccarının çuha ve kumaş getirip Türkiye'den mamul eşya yerine yapağı, tiftik, mazı, şap ve sair "satılması yasak" (memû'ül-bey') maddeler alıp gitmesini zararlı görmüyor. Üstelik İzmir, Payas, Sayda ve İskenderiye iskelelerine gemiler dolusu arslanlı altın (?) boşaltarak Ankara, Halep, Sayda ve Trablus gibi ticarî merkezleri bol paraya kavuşturmalarını faydalı görüyor. Buna karşılık Moskova diyarından gelen kürklerle Hind metallerine verilen paranın, bu memleketler tüccarının Osmanlı ülkesinden bir şey satın almağa ihtiyaçları olmadığı için, memleket dışına çıkmakta olduğunu, "gümrük veriyorlar, bu suretle devlete gelir sağlanıyor" diye bu tüccara fırsat vermemek lâzım geldiğini öne sürüyor.

B — İspanya'ya gelen Amerikan gümüşlerinin oradan büyük bir sür'atle diğer Avrupa memleketlerine ve Türkiye'ye yayılmış²⁴ olduğunu gösteren alâmetlerden en mühimi, riyal (real) ismini taşıyan İspanyol kuruluşlarının ve bunlar arasında bilhassa "tam" veya "kâmil" unvaniyle anılan ve sekizi-birarada olanlarının kısa bir zamanda *halk arasında ve devlet maliye bürolarında büyük bir itibar kazanarak piyasaya hâkim olmasıdır. Ticarî mukavelelerde ve borç-senetlerinde tercihan zikredilen, devlet hazinelerinin envanterlerinde ve ölenlerin "tereke"si arasında bol miktarda rastlanan İspanyol Riyalleri'nin Türkiye'deki bu itibarlı mevki o kadar büyük olmuştur ki bir müddet sonra sahteleri çıkarılıp Türkiye'de sürülmeğe başlamış olmasına rağmen, halkın rağbeti uzun müddet devam etmiştir. Basılma tekniği ve ayar mükemmelliği dolayısıyla, vezin ve ayarı durmadan bozulmakta olan akçeye karşı, sağlam ve kullanışlı bir para rolünü oynayan İspanyol Riyalleri'nin aynen kullanıldığı devirler boyunca Türkiye'de bu ayar ve itibarda bir gümüş para basmak mümkün olamamış, eski istihsal metotları ile çalışmaları veya zamanla tükenmiş bulunmaları dola-*

²⁴ Prof. F. Braudel (p. 443) İspanyol kuruluşlarının Akdeniz memleketlerini *istilâ ettiğini*, Türkiye'ye her taraftan sekizi-birarada İspanyol riyallerinin yağdığını yazıyor ve bilhassa 1580'den itibaren *gümüşlerin yayılma* merkezinin İspanya'dan ziyade iktisaden çok iyi organize edilmiş olan ve *Doğu memleketleri* ile sıkı ticaret münasebetleri muhafaza eden zengin İtalyan şehirlerinin bankerleri olması dikkati çekiyordu. Onlar Şark'a gümüş gönderip İspanya krallarının Hollanda'da devam ettirdikleri harp masrafları için ihtiyacı olan altını temin ediyor ve bu rollerinden dolayı büyük kârlar elde ediyorlardı. Gümüşün Doğuya doğru gittikçe kıymetinin artması ve Batı Avrupa memleketlerinde bu devirlerde muhtelif tarihlere ve yerlere göre altının 1/12 - 1/15'i nisbetinde kıymetli sayılan gümüşün Doğuya doğru değeri derece derece artarak İran, Hindistan, Filipinler ve nihayet Çin'e 1/4 e kadar yükselmesi, *gümüşün bu tariht muhaceret yolu'nu* bu devirde büsbütün kıymetlendirmiş bulunuyordu.

Bu yolları kontrol eder durumda olan Türkiye'nin para politikası türlü sebeplerle yenilmez müşküllerle karşı karşıya idi. Doğu memleketlerine doğru olan bu gümüş akımına, türlü yasaklarına rağmen, mani olamıyor ve memlekete gelen kıymetli madenlerin bir kısmı bu yollardan kaçarak para darlığını ve kıymetli maden açlığını devam ettiriyordu. Tüccarlar, Doğu'ya gittikçe altına nazaran kıymetinin artacağından emin oldukları için, Türkiyedeki İspanyol riyallerinin Kur'unu 7-8 akçe arttırıp topluyorlardı. Bu kaçışa mani olmak için devlet de kuruluşların akçe olarak kıymetini arttırmak mecburiyetinde kalıyordu. Bu defa, altın veya kuruluş almak için eskisinden fazla akçe ödemek mecburiyetinde olan halk ve sarraflar akçelerin kenarından keserek zararlarını önlemeğe çalışmakta ve bu suretle zincirleme olarak para işleri kanunî nizamından dışarı çıkmış oluyordu.

yısıyla randımanlı bir şekilde işletilmesi mümkün olmayan *kıymetli maden ocakları gibi, büyük bir kısmı Türkiye darphaneleri de uzun müddet terk edilmiş bulunuyordu.*

Bir memleket için kendi parasını tamamiyle kendisi basamaz bir hale gelmek, sikke kesme işinin kendisine vereceği kontrol imkânlarından ve malî kaynaklardan mahrum kalmak, verdiği kapitülasyonlarla yabancı devlet paralarını (nükud-ı meskûkesini) Türk parasına tahvil etmek mecburiyeti olmaksızın serbestçe sokmak hakkını tanımak, kendisini milletlerarası fiyat ve kıymetli maden hareketlerinin kaderine terketmek ve bu bakımdan çok müşkül durumların meydana çıkmasına sebep olmak demektir.

Fiyat Yükselişlerinde Diğer Etkenler

Şüphesiz, Batı Avrupa memleketlerinde vuku bulan iktisadî gelişmeleri ve bu gelişmelerle birlikte meydana çıkmış olan fiyat yükselişlerini münhasıran Afrika ve Amerika'dan müsait tarihî şartlarla elde edilen büyük altın ve gümüş stoklarına bağlamak ve fiyat teşekkülleri ile enflasyon olaylarının izahında sadece *Paranın Kantitatif Teorisi'*ni ön plâna almak doğru değildir. Esâsen bu hususta tedavüldeki madenî para hacmi kadar, bu paranın tedavül sür'atini, harc edilmiş saha ve şekillerini, *thésaurisé* edilmiş miktarları ve nihayet kredi mektupları ve ticarî senetler halindeki vâdeli veya vâdesiz ödeme vasıtalarının yaratabileceği imkânları da hesaba katmak lâzım geldiği bilinmektedir.

Bu devre hâkim fiyat hareketlerinin sebepleri arasında aşağıdaki etkenleri de daima gözönünde bulundurmak icap etmektedir :

1 — Evvelâ, unutmamak lâzım gelir ki Amerika'daki altın ve gümüş madenlerinin işletmeciliğine ve sevkîyatına ait iktisadî mekanizma, kendiliğinden ve otomatik bir halde işleyip XVI. yüzyılın iktisadî konjonktür'ünü başlıbaşına tayin etmek kudretine bizatihî sahip değildi. Bütün bir kıt'anın kıymetli maden cevherini böylesine kusturacak (sıkıp suyunu çıkartacak) güçte bir emme ve basma tulumba, aslında *Batı Avrupası memleketlerinin kapitalist teşkilât ve malî güçleri tarafından uzaktan idare edilmektedir.* Nitekim, Avrupa memleketlerinde de para ekonomisinin inkişafı ve ticarî muamelelerin hacminin daha fazla para halinde *kıymetli maden kullanmayı bir zaruret haline sokmuş olması, daha XV. asırda Orta Avrupa'daki gümüş mâdenlerinin geniş ölçüde işletilmesinde ve altın'a açılan yolların durmadan ısrarla aran-*

masında büyük bir rol oynamıştır. Fiyatların türlü sebeplerle umumiyetle yükselme temayülünde bulunması, tedavüldeki para hacminin aynı nispetlerde arttırılması zaruretini de doğurmuş olması lâzım gelir.

2 — Diğer taraftan, ziraî mahsullerle endüstri metallerinin piyasada mevcut satın alma gücünü karşılayamaz bir duruma düşmesi ile meydana çıkan enflasyon ve fiyat yükselişi halleri, bu olayın arkasında “talep hacmi”ni durmadan şişirerek, *bilhassa kapitalizm-öncesi ekonomilerde ve zamanlarına göre ekonomik gelişmeleri gecikmiş, “geri kalmış” memleketlerde, aradaki açığı bir türlü kapatılamaz bir hale koyup hakikî darlık buhranları yaratacak olan bir nüfus artışı ile de izah edilebilir.* Nitekim, XVI. asrın ikinci yarısında Batı Avrupa memleketlerinde görülen fiyat artışları, bu memleketlerde aynı devirde kaydedilmiş olan büyük bir nüfus artışı ile aynı zamana rastlamaktadır²⁵.

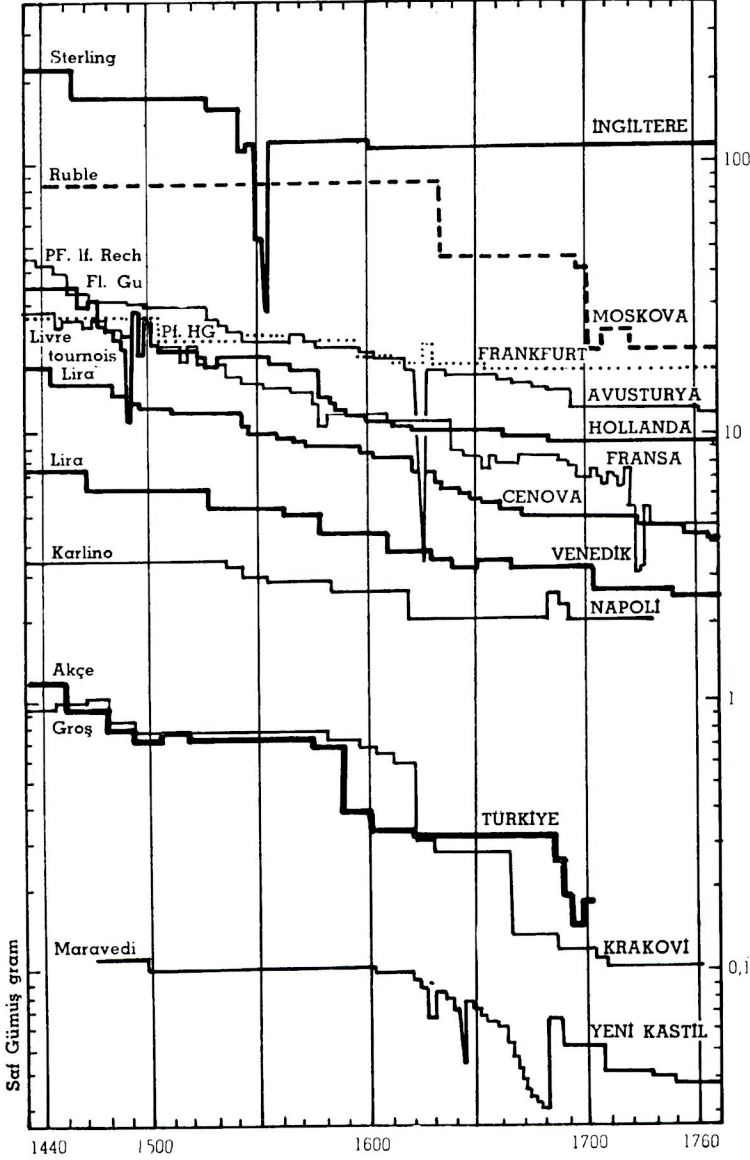
3 — Aynı şekilde, fiyat artışlarının hakikî izahları araştırılırken, bu artışları hesaplamak için *kullanılan para ölçüsünün kıymetli maden değerindeki değişimleri gözönünde bulundurmada icap etmektedir.*

Bu bakımdan, XVI. asrın ikinci yarısında Avrupa memleketlerinde ve Türkiye’de gördüğümüz paranın kıymeti maden değerini (vezin ve ayarını) düşürmek (devalüasyon yapmak) operasyonlarının ehemmiyeti büyüktür. *Prof. Braudel’in yukarda zikri geçen eserinden (p. 480) aynen naklettiğimiz “6” numaralı grafik bu hususta üzerinde durulmaya değer görülmektedir :*

²⁵ *F. Braudel*, zikredilen eser, Vol. I, p. 361-383. 1520-1535 ve 1570-1580 tarihleri arasında yapılmış olan iki *Nüfus ve Vergi Tahriri*’ne göre, bu devirde diğer Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi, Türkiye’de de Anadolu vilâyetlerinde ortalama % 55,9 ve bir kısım Rumeli sancaklarında da % 71 nispetinde bir nüfus artışı kaydedilmiş bulunmaktadır. Ayrıca, aynı tarihler arasında Türkiye’nin (İstanbul, Halep ve Şam hariç) en büyük 12 şehrinde % 90 bir artış ortalaması hesap edilmiştir. *Bu nüfus artışlarıyla Türkiye’de bilhassa 1584-1586 büyük devalüasyonundan sonra başlayan süratli fiyat yükselişleri arasında doğrudan doğruya ve orantılı bir münasebet bulunduğunu iddia etmek her ne kadar güç ise de; bahis konusu nüfus artışlarını devre hâkim fiyat hareketlerinin sebep olduğu buhranları daha tesirli ve tehlikeli bir hale sokan etkenler arasında mütalâa etmek mümkündür.* Bk. *Ömer Barkan* : “Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l’Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, i, 1957; EI² s. v. Defter-ı Khâkânî; “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, *Studies in the Economic History of the Middle East*. London, Oxford University Press, New York Toronto 1970, s. 163-171.

GRAFİK No. : 6

1440-1760 yılları arasında muhtelif Avrupa memleketleri paralarında devalüasyonun seyri (F. Braudel'e göre)

Bu grafiğe göre, 1440-1760 tarihleri arasında, grafikteki sırasıyla yukardan aşağı İngiltere, Moskova, Frankfurt, Avusturya, Hollanda, Cenova, Venedik, Napoli, Türkiye, Polonya ve İspanya'nın kanunî (carî) hesap paraları, muhtelif devirlerde, türlü maksatlarla, muhtelif derecelerde *devalüe* edilmiştir ve bu paraların kıymetten düşüşünün seyri, bilhassa 1550-1650 yılları arasında, dikkati çekecek bir şekilde hızlanmış bulunmaktadır.

Ticarî faaliyetlerin hacminde ve metodlarında bu devirde meydana gelen büyük değişikliklerin bir kısım Batı Avrupa memleketlerine sağladığı kazançlar ve Amerika'dan büyük ölçüde ithal edilen altın ve gümüşün Avrupa'nın kıymetli maden stoklarını ziyadesiyle zenginleştirdiği bir devirde Fransa, Venedik, Cenova veya İspanya . . gibi en zengin memleketlerin paralarının bu şekilde büyük ölçüde *devalüe* edilmesi ilk bakışta *garip* (paradoksal) gözükmekte ise de, devre hâkim bazı olaylar, bu garabeti kısmen izah edebilmektedir :

Gerçekten, genel olarak fiyatlarla birlikte harp ve idare masrafları da ziyadesiyle artmış olan "modern" devletlerin kendileri için *ilâve bir gelir kaynağı elde etmek ve bütçe açıklarını kapatmak için* sık sık devalüasyon'lara baş vurdukları anlaşılıyor. Bu takdirde Osmanlı İmparatorluğunda da çok defa görüldüğü gibi, paranın vezin ve ayarının düşürülmesi (tağşişi) şeklindeki operasyonlar, Hazinedeki para miktarını sun'î olarak artırarak harp masraflarını ve merkez ordusunun aylıklarını karşılamak gayesiyle yapılmış olmaktadır. Bu suretle *piyasadaki para miktarının ânt olarak ve büyük ölçüde çoğaltılması ise, malûm yollardan enflasyonu hızlandıracağı için, yeni fiyat artışlarından (piyasadaki en büyük alıcı ve tüketici olan) devletin yine bizzat kendisi müteessir olarak bütçe açıkları durmadan daha fazla büyüyebilir veya malî durumunu düzeltmek için devletin ağırlaştırmak mecburiyetinde kaldığı yeni vergilerle istihsal gücü azalan mükelleflerden gelir toplaması her gün daha fazla güçleşmiş olacağından, bu yollar, devlet maliyesi için büyük buhranların sebebi olmuştur.*

Devletin paranın vezin ve ayarı ile oynaması ve bilhassa altın ve gümüş arasındaki kıymet nispetlerini sık sık ayarlama teşebbüsleri, bazan (ve bilhassa tetkik ettiğimiz devrelerde) *muayyen bir iktisat ve para politikasının hizmetinde müessir bir vasıta* olarak da kullanılmıştır:

Carî hesap paralarının altına nazaran kur'unu düşürmek suretiyle yabancı memleket tüccarlar ve bankerlerinin bu kur farkından

(arbitrage) faydalanmak için ellerine geçirebildikleri altını fazla gümüş para ile değiştirildiği memleketlerde bozdurmak ve bu suretle aynı memleketin ucuza satın alınabilecek olan mallarına müşteri olmak durumundan faydalanmalarını temin gibi iktisadî ve malî bir politikayı benimseyen devletler bu devirde çok olmuştur. Bu takdirde ise bahis mevzuu memleketlerin artacak olan mal talebini kolaylıkla karşılayabilecek bir iktisadî bünyeye sahip olması lâzım gelir. Aksi halde, fazla revaç dolayısıyla yükselecek olan fiyatların daha evvel kasıtlı olarak yapılmış olan malî operasyonu tesirsiz bir hale sokması mukadderdir. Bazı memleketlerin de kendi altın ve gümüş stoklarını muhafaza için, rakiplerinin bu iktisadî harp ve istilâ silâhlarına karşı yeni bazı malî politika tedbirleriyle mukabele etmeye mecbur kaldıkları sık sık görülmekte ve bu suretle devletler arasındaki iktisadî rekabet harbi sinsî bir şekilde sürüp gitmektedir.

*İşte XVI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa memleketlerinde ve bu arada Türkiye'de görülen fiyat artışlarının bir kısmının, bu suretle fiyatların ölçüsü olan para birimlerinin kıymetli maden değerindeki düşüşlerle izahı mümkündür** ve "2" numaralı grafiğimizde alttaki noktalı çizgi de, akçedeki

* "Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi" isimli eserinde, (İktisat Fakültesi yayınları, No. 56, İstanbul 1951) kapitalizm-öncesi devirlere hâs buhranların tipik örnekleri olarak XVI. ve XVII. asırlar Türkiye-si'nin mâruz bulunduğu iktisadî muvazenesizlik ve işe buhranlarını tetkik etmiş olan Prof. Sabri F. Ülgener, bu hususta istihsal kuvvet ve teşkilâtının takatsizliği kadar para ayarının sık sık bozulmasının ihtikâr erbabına temin ettiği fırsatlarla meydana çıkan ve bâzen ölçsüz bir şekilde gelişmekte olan bir fiyat yükselişi'nin ehemmiyeti üzerinde durmakta ve imparatorluğun durmadan artan ordu, Saray ve emsali masraflarının tazyiki altında son çare olarak meskûkât ayarını bozan ve böylece "daha kâğıt para rejimine ayak basılmadan evvel enflasyonun ilk örneklerini veren" zararlı müdahalelerden misaller vermektedir (s. 55-60).

Bu asra hâkim "ihtilâlcî" fiyat yükselişlerinin ve akçe devalüasyonlarının şahidi durumunda bulunmuş olan bazı Osmanlı tarihçileri de, zamanlarının işe darlıkları ve fiyat hareketleri üzerinde paranın kıymetli maden değerindeki azalmaların başlıbaşına ve otomatik şekilde tesiri olduğuna inanmış gözükmektedirler. Meselâ Selânik'te, bu devirde içine düşülmüş olan enflasyon akımını şu sözlerle tavsif ve izah etmektedir :

"Guruş kadimden 40 akçeye iken 80 akçeye alınıp verilir oldu ve altın 60 akçeden 120 akçeye çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccar beyinde iki bahâya itibar olunup ve me'külât ve melbusât dahi bu ecilden ziyadeye çıkmakla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın.." (s. 252).

Âlî de Künkü'l-ahbar'da : "Te'âmül-i nâs ki narh ve es'âr'da te'âdül ile Filori 120'ye çıktığı gibi her nesnenin bahası mütezaif (iki misli) oldu : Vakıyyesi beşer'e

benzeri değer düşüşlerinin muhtemel tesirlerini ölçmek maksadıyla tertip edilmiştir :

Dikkat edilecek olursa, akçenin ihtiva ettiği gram-gümüş miktarıyla yapılmış olan hesaplamalarda *kıymetli maden miktarındaki azalmaların tesiri, fiyat yükselişlerini tamamiyle izah edecek bir vüs'at ve nitelikte değildir*. Bu sebeple, *nominal* olarak akçe adedi ile yapılan fiyat hesaplarındaki yükseliş endeksleri, 1586-1640 tarihleri arasında, 100 den sonra 182, 336, 532, 631, 593, 504, olarak yükselmiş bulunduğu halde, gram-gümüş adedine irca edilerek tayin edilmiş olan fiyat endeksleri 162, 220, 267, 259, 265 ve 249 rakamları arasında *düşük bir seviyede* kalmışlardır. Bu sebeple, hiç olmazsa, grafikte üstteki düz siyah çizgi ile alttaki noktalı çizgi arasındaki büyük boşluk, yalnız para ayarlarının düşürülmesi sebebiyle izah edilemeyecek büyük bir fiyat yükselişine atfedilebilmektedir.

* * *

Burada, "Paradoxes" isimli broşürü ile (1566), devrin insanını şaşkına döndüren "ihtilâlcî" fiyat yükselişlerinin hakikî olmayıp, fiyatları ifade için kullanılan hesap paralarının kıymetli maden miktarlarında meydana getirilen düşüşün veya altınla gümüş kıymetleri arasındaki nispetlerin kasıtlı olarak bozulmasının doğurduğu *aldatıcı bir görünüş* olduğunu iddia eden *Malestroit*'in fikirlerini hatırlamak mümkün değildir.

Jean Bodin'in bu teze karşı 1568 yılında verdiği "cevaplar" ise, realiteye daha uygun düşmek ve onu tamamlamış olmak dolayısıyla daha büyük bir şöret yapmıştır. (*J. Bodin, La vie chère au XVIIe siècle. La réponse de Jean Bodin à M. de Malestroit. Paris 1932*).

Gerçekten, bu devirdeki *fiyat artışlarıyla paranın reel kıymetindeki düşüşler arasında aşikâr bir nisbetsizlik mevcut olduğu ve bu nisbet farkının sebebini de diğer etkenlerle izah etmek lâzım geleceği*, bugünkü şekliyle arşiv malzemesi üzerinde istatistik metodları ile yapılmakta olan tarih araştırmalarıyla (bu münakaşaların yapıldığı devrin ampirik müşahadelerinden daha büyük bir katiyetle) ortaya çıkarılmış bulunmaktadır.

satılan me'külât onar'a verilmek ol vehlede vuku buldu. Giderek artması ehl-i sùk'ın himmet ve insafına ta'lik olundu' (Üniversite Kütüphanesi No. 591, yp. 423) diyerek, fiyat artışları ile devalüasyon nisbetleri arasında kantitatif münasebetler bulunabileceği teorisine örnekler vermiştir.

Esasen, J. Bodin de zamanının fiyat yükselişlerinin ve bu yükselişlerin doğurduğu buhranların mühim bir sebebi olarak ileri sürdüğü *Amerika'dan gelen kıymetli maden akımı* yanında, diğer etkenleri de bahis konusu ederek tezini kuvvetlendirmiş bulunmakta idi. Bu sırada üzerinde durduğu bazı konular Türkiye'deki olayları izah etmek için de önem taşımaktadır: Meselâ, fiyatların genellikle büyük bir rahatlıkla ve kendi kanunlarıyla otomatik bir şekilde teşekkül etmemekte olduğu hatırlatılarak, Tüccar ve Esnaf Birlikleri'nin veya bazı içtimaî zümrelerin kendi güç ve imtiyazlarına dayanarak piyasaya empoze ettikleri monopol şartları veya devlet müdahaleleri bahis konusu edilmiş, ithal malı bazı lüks eşyanın israfı bir şekilde kullanılmaya başlanması şeklinde toplum psikolojisi ile ilgili gelişmeler ve nihayet Fransa'da olduğu gibi; çok yüksek bir seviyeye erişmiş olan dış piyasa talebini karşılamak için ihracat sanayiinin iç piyasada yarattığı darlıklar kaydedilmiştir.

J. Bodin'in *para üzerindeki spekülasyonun yaratacağı ölçsüz fiyat yükselişlerini önlemek için*, altın ve gümüş arasındaki kıymet nisbetlerini devamlı olarak muhafaza eden ve ayarı sık sık değiştirilmeyen *sağlam bir para* sistemini muhafaza etmenin lüzumu üzerinde durması da, halkın elindeki paraya karşı itimatsızlığı önlemek suretiyle *bir kısım fiyat yükselişlerinin çok çeşitli sebepleri üzerinde durmakta olduğunu göstermektedir.*

C — Devlet Maliyesindeki Bozukluklar :

XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı imparatorluğunun Orta ve Doğu Avrupa'da, Akdeniz'de ve Hind Okyanusunda çarpıştığı askerî kuvvetler, Afrika altını, Amerikan gümüşü ve kapitalist bir müstemleke ticareti ile zenginleşmiş ülkelerin veya bu ülkelerin malî ve iktisadî gücünü ve teknik ilerlemelerini paylaşmış bulunan devletlerin kuvvetleri idi. Bu bakımdan onları tehlikesiz bir hale sokacak zaferler kazanmak her gün biraz daha zor ve yıpratıcı harplerle mümkün oluyordu. İranda gelişmekte olan siyasî iktidarın da tehlikeli düşman tavırlar takındığı ve yeni dünya şartlarının ortaya koyduğu bu sıkışık ve buhranlı devirde meydana çıkmış olan imkânlardan faydalanmak için Osmanlı İmparatorluğu zararına bir takım tedbirler almağa ve anlaşmalar yapmağa çalıştığı gözden kaçmıyordu. Bu sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu hudutları

boyunca kabarmakta olan düşman kuvvetlerini daha fazla tehlikeli bir şekil almalarına meydan vermeden ezmek için daha fazla harp etmeğe ve bu harpleri kazanabilmek için de gelir kaynaklarını zorlamağa kendisini mecbur hissediyordu. Bu sebeple, İmparatorluğun 16. asrın sonlarına doğru yapmağa mecbur kaldığı *harpler uzun sürmüş ve son derece yıpratıcı olmuştur*. Bu devirde büyük zaferler ve arazi ilhakları henüz devam etmekle beraber, elde edilen kazançların devletin malî gücüne (bu harpler dolayısıyla yapılan ve daha sonra da muhafazaları için yapılması icap edecek olan fedakârlıklarla mütenasip) yeni kaynaklar ilâve ettiği söylenemez.

Esasen, Osmanlı fütuhatı *optimum* bir seviyeyi bulduktan sonra bu hudutları aşmak veya kazanılanı muhafaza için yahut da harbi düşman memleketlerinde kabul etmek maksadıyla yapılmış olan *harpler, malî bakımdan "rantabl" birer teşebbüs olarak, merkezî devlet bütçelerinin "gelirleri" faslında devamlı bir artma temin edememiş idi*. Çünkü, bu memleketlerin bütün gelirlerini düşmanın buralardan geçen istilâ yollarını tıkamış olmak için hudut boylarında yapılması gereken kal'a inşaatına ve bu kal'alara konacak muhafızların maaşlarına tahsis etmek icap ediyordu.

Nitekim, Macaristanla Avusturya'dan alınan bölgelerin varidatı aynı sebeplerle, ötedenberi merkezî devlet bütçesine intikal edemeden (İstanbul'dan yapılması lâzım gelen diğer külliyetli yardımların da ilâvesiyle) daima mahallinde sarfedilmekte idi. Aynı sebeplerle, 16 ncı asrın sonlarına doğru İran'dan zaptedilen memleketlerin muhafazası masrafları da bu bölgelerin kendi gelirlerini yuttuktan başka (gerek harplerin devamı müddetince ve gerek harpten sonra) Diyarbakır, Erzurum, Halep.. gibi bir kısım komşu vilâyetlerin aslında devlet merkezine gönderilmesi lâzım gelen gelir fazlalarının da uzun müddet buralara sarfedilmesini icap ettirmişti.

Bu devirde yapılan harplerin devlet bütçesine yüklediği masrafların gittikçe daha ağır bir şekil almasının ikinci bir sebebi de "modern" çağın harp silâhlarına ve strateji'sine getirdiği yenilikler idi. Yeni doğan iktisadî şartlarla canlanan bir kısım Avrupa monarşilerinde ateşli silâhlarla mücehhez aylıklı meslek orduları ehemmiyet kazanmış; harp sanayii gelişmiş, harplerin finansmanında yeni usul ve kaynaklar bulunmuştu. Bilhassa deniz kuvvetleri, deniz-aşırı keşifler ve ticaretin tesiri altında ateş kuvveti, teknik ve tecrübe bakımından büyük terakkiler sağlamış idi.

Bu gelişmelerden faydalanan düşmanları ile boy ölçüşebilmek için Osmanlılar da harp teçhizatını, orduların tereküp tarzını ve harp usullerini değiştirmeye mecbur oldular. Bu yenilikler karşısında Osmanlı ordusunun geleneksel kuvvetini teşkil eden tımarlı sipahiler, *Ortaçağ tipi bir teşkilât olarak "modern" zamanların harpleri için elverişsiz görülmeğe* başladı. Ateşli silâhlarla mücahhez talimli meslek ordusunun (İstanbul'daki Kapıkulu Ocakları'nın) asker miktarını ve tahsisatını durmadan arttırmak icap etti.

Gerçekten, tımarlı sipahiler geleneksel "dirlik" (fief) sisteminin kendilerine sağladığı tahsili güç ve kifayetsiz gelir kaynakları ile bu kaynaklardan çok uzaklara sürülmüş olan hudud boylarında zorlu düşmanlarla yapılan yıpratıcı harplerde *malî durum bakımından tükenmiş oldukları gibi*, silâh kuvveti itibariyle de tesirsiz kaldıkları görülerek, türlü vesilelerle tasfiyeye tabi tutuldular ve dirliklerinin gelirleri, padişahın merkez ordusunun gittikçe artan masraflarını karşılamak üzere merkezî devlet bütçesine aktarıldı. *Tımarlı sipahiliğin bu suretle yavaş yavaş tasfiyeye mahkûm olması veya yeni şartlar karşısında mahiyet ve ehemmiyetini kaybetmeğe başlaması, Osmanlı İmparatorluğunun klâsik idare ve toprak rejiminin temellerinin büsbütün sarsılarak yeni doğan iktisadî kuvvet ve cereyanların eline müdafaasız ve teşkilâtsiz terk edilmesi* demektir.

Ateşli silâhların sebep olduğu yeni masraflarla yüksek fiyatlar üzerinden yapılan yeni harp malzemesi mübayaaları, *ulûfeli merkez ordusunun zaptedilmez bir ihtilâl kuvveti haline gelerek zorla kabul ettirdiği yeni baremlere göre ödenmek mecburiyetinde kalınan yüksek maaşlar ve cülûs bahşişleri*, devlet bütçesinin muvazenesini bozdu. Bütçe zaruretleriyle para ayarının bozulması ise, *yeni bir enflasyon âmili halinde iktisadî ve malî buhranların şiddetini büsbütün arttırarak devletin yapısını temellerinden sarsmağa başlayan siyaset veya askerî bir takım isyanlar için zemini hazırladı*. Gerçekten fiyatlar devamlı bir yükselme temayülü gösterdiği için, satınalma gücü düşük kalan bir para ile ödenen ücret ve maaşlar kifayet etmemeğe başlamış, *bilhassa dar gelirli maaş sahibi askerî zümreler arasındaki huzursuzluğu arttırarak içtimâet ve siyaset dâvaları için havayı müsait bir hale koymıştı*.

“Bütçe”lere akseden şekliyle XVI. asrın sonlarına doğru İmparatorluğun malî durumu.

Devletlerin bütçeleri onların politik ve askerî gücü ile alâkalı bulunduğu gibi, büyük fiyat dalgalanmalarının hem sebebi olarak, hem de neticelerini rakamlarla en hassas bir şekilde aksettirmiş bulunmak itibarıyla ehemmiyet arz eden belgelerdir.

Millî gelirin büyük bir kısmını vergi olarak toplayan ve kendi sosyal yapısının hususiyetlerine göre onu gelir ve maaş halinde dağıtan veya masraf olarak harcayan bir emme-basma tulumba olarak devletler iktisadî konjonktürlerin teşekkülünde şüphesiz ki etkili olmaktadır. Orduları ve sarayları için kitle halinde yaptıkları mübayaa-ları ile piyasalarda fiyat teşekküllerinde tesirli oldukları muhakkaktır. Devletin bilhassa harp esnasında, sıkıştırıcı ve âcil şartlar altında *çok miktarda ve yüksek fiyatlarla mal ve zahire satın almak mecburiyetinde kalması*, (devrin istihsal kapasitesi ve nakil imkânları mahdut olan zayıf ekonomik yapısı içinde) fiyatların anormal bir şekilde pompalanmasına sebep olmakta ve normal zamanlar avdet ettikten sonra da bu suretle meydana çıkan muvazenesizliği düzeltip eski fiyatlara dönüş kolay olmamaktadır. Tetkik ettiğimiz devrede ise “modern” harplerin masraflarında büyük artmalar olmuş, harp sanayiinde ve gemi inşaatında müdahaleci bir iktisat siyaseti ve hattâ doğrudan doğruya bir nevi *devlet kapitalizmi* ortaya çıkmıştır.

Devletin büyük fiyat hareketleriyle olan ilgisi ve fiyatlarla birinci derecede alâkalı bir tüketici olması, devlet tarafından yaptırılmakta olan âbidevî büyük inşaat dolayısıyla da dikkati çekmektedir. Bilhassa XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye’de birbiri arkasından seri halinde birçok cami, imaret, suyolu, han, hamam, kervansaray. . gibi binalar yapılmış; köprüler, kaleler yeniden inşa veya tamir edilmiştir. Bu gibi dev-inşaat hareketlerinin memlekette mevcut iş-hacmini arttıracığı ve inşaat malzemesi fiyatlarıyla için gündeliklerini yüksek bir seviyede tutacağı söylenebilir.

* * *

XVI. asrın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğunun içine düştüğü milletler-arası büyük fiyat hareketlerinin ve ticarî cereyanların bu imparatorluğun geleneksel sosyal ve ekonomik yapısını temellerinden sarsabilecek güçte idi. Bu tesirlerin devlet maliyesi bakımından doğurabileceği neticelerin mahiyetini anlayabilmek

için, devletin malî güç ve durumunu aksettirmesi lâzım gelen “bütçe” lerinin kısaca tetkiki faydalı olacaktır. Tabiatıyla, buradaki “bütçe” tabirini modern devlet bütçelerine nazaran mahiyet ve şekil bakım-larından farklı bir mânâ taşıdığını unutmamak lâzım gelir. Tetkik konumuz olan “bütçe”ler, her malî yıl sonunda hesapların *kat'iyet* kazanması için, Sultanın tasdikine arzedilmesi âdet olan Devletin Umumî Muhasebe Bilânçoları mahiyetinde “icmaller”dir. Zama-nımıza kadar muhafaza edilmiş olanları pek az olduğu gibi, çok defa bir-birinden farklı usullere göre tertip edilmiş olmaları yüzünden de her türlü ilmî tecessüslerimizi tatmine müsait bir şekilde seriler halinde mütalâaya ve teferruatlı bir karşılaştırmaya müsait değil-lerdir²⁶.

Tetkik konumuz 4 bütçede merkezî devlet idaresinin yıllık gelir ve giderleri aşağıdaki 2 cetvelde görülebileceği veçhile, şu şekillerde hulâsa edilmektedir :

	CETVEL No. 5			
	A	B	C	D
	1527/1528	1567/1568	1581/1582	1669/1670
Gelir (akçe olarak)	221 582 402	229 034 916	279 649 967	592 528 960
” (altın ”) ²⁷	(4 028 771)	(3 817 248)	(4 660 832)	(4 937 741)
Masraf (akçe)	150 228 282	221 532 423	277 578 755	637 206 348
Fark (akçe) ²⁸	+71 354 114	+7 502 493	+2 071 967	-44 677 388

²⁶ Aşağıdaki bilgileri bu “bütçe”lerden oldukça tutarlı bulduğumuz ve içinden üçünü de neşretmiş bulunduğumuz dört Osmanlı bütçesini esas tutarak vermek-teyiz. İstanbul Üniversitesi “İktisat Fakültesi Mecmuası”nda “Osmanlı İmpa-ratorluğu bütçelerine ait notlar” başlığı altında lüzumlu açıklamalarla aynen neşretmiş olduğumuz bütçelerin ait oldukları malî yıllar ve neşredilmiş oldukları mecmuaların cilt numaraları ve tarihleri şunlardır :

- A) 1527 / 1528 yılı bütçesi, cilt XV 1955
- B) 1567 / 1568 ” ” , cilt XIX 1960
- C) 1581 / 1582 ” ” , yakında neşredilecek
- D) 1669 / 1670 ” ” , cilt XVII 1961

²⁷ Bütçelerde akçe olarak (nominal bir şekilde) kayıtlı senelik gelir rakam-ları, ifade ettikleri *real* bir kıymet ölçüsünü bulabilmek için, tarafımızdan ayrıca altına tahvil edilmiştir. Altınların rayici ise, zamanlarının resmî-kur'una göre, “A” bütçesi için 55, “B” ve “C” bütçeleri için 60 ve “D” bütçesi için ise 120 akçe üzerinden hesap edilmiştir.

Yukarıda 14 ve 15 numaralı taban notlarının bulunduğu yerlerde, gösterildiği veçhile, akçenin kıymetini devamlı ve sür'atli olarak kaybetmekte olduğu enflasyon devirlerinde, *bu resmî-kurların yanında vakit vakit altın için farklı serbest piyasa kurları teşekkül etmekte ve bu ikilik yeni bir ayarlama yapılınca kadar dar-gelirli maaş sahiplerini ve devlet maliye idaresini türlü güçlüklerle sokmakta idi. Meselâ, para*

Bu suretle belirtilmiş olan gelir rakamlarının hakikî kıymet ve mahiyetini anlamak için Osmanlı "bütçe"lerinin hususiyetlerinden birini daha hatırlatmak lâzım gelir: Gerçekten, "senelik gelir" bölümünde kaydedilmiş olan rakamlar, İmparatorluğun o tarihlerde mevcut vergi geliri kaynaklarının hepsi değildir. Meselâ, bu hususta çok tutarlı açıklamaları ihtiva eden ve yukarda "26" numaralı notta "A" rümuzu ile gösterilmiş bulunan 1527/1528 Malî Yılı bütçesine nazaran (vakıf ve mülklerin geliri de dahil) memleketin umumî

piyasasının böyle buhranlı bir devresine rastlamış olan "D" rümuzlu 1669/1670 yılı bütçesi için kullanmış olduğumuz 1 altın = 120 akçe resmî kur'u yerine çarşı ve pazarda altının 225 ve hattâ 250 akçe üzerindeki muamele gördüğü tespit edilmiş bulunduğuna göre, bu cetvelde ve onu takip eden "6" numaralı şekilde, bütçedeki akçe miktarını aynı rayiç üzerinden altına tahvil edecek olursak altın adedini gösteren rakamların yarı yarıya düşmesi gibi hakikaten düşündürücü rakamlar elde etmiş olmaktadır.

Diğer taraftan, bilhassa "D" bütçesi devresinde bir çok timarların lâğvedilerek gelirlerinin Kapı-kulu Ocakları mensuplarının maaşlarına karşılık Merkezî Devlet Bütçesine alınması ile gelir rakamlarının daha fazla artmış olması lâzım gelir.

²⁸ "5" numaralı cetvelimizde dikkati çeken hususlardan birisi de açık vererek kapanmış olan tek bütçenin 1669/1670 (D) bütçesi olmasıdır. Şüphesiz "C" ve "D" bütçeleri arasındaki devrede (1567 - 1581) malî bakımdan çok karışık şartlar altında büyük açıklar vererek, hattâ bazı dönemlerde türlü sebeplerle gelecek yılın gelirini de tahsil edip tüketmiş olan Yıllık Muhasebeler mevcut bulunmuştur. Nitekim, 1652-1653 (H. 1063) malî yılında, devlet bütçelerindeki açıkların sebep ve çarelerini araştırmakla görevli bir danışma komisyonunda çalışmış ve bu vesile ile son on yıla ait muhasebe bilânçolarını tetkik etme fırsatını bulmuş olan *Kâtip Çelebi, Düstur al-amel ft ıslah al-halal* isimli eserinde bu açıklardan bahsetmiştir. Fakat bu rakamların sıhhatini ve açığın mahiyet ve sebebini kontrol etmek bizim için mümkün olmadığından, onlar üzerinde durulmamıştır. Esasen, Osmanlı bütçelerinin çok ampirik mahiyeti, bu rakamlara lüzumundan fazla ehemmiyet vermemeği icap ettirmektedir. Çünkü, bu nevi yıllık Muhasebe Blânçolarında *herhangi bir açık, türlü aktarmalar ve tertip şekilleriyle veya bizim bilmediğimiz yollarla kapatılmış olabilir.*

Diğer taraftan, bu devrin devlet bütçelerinde benzeri açıkların ve malî sıkıntılarının bulunuşu her memlekette görülmüştür. Modern harplerin son derece yüksek masrafları, İspanya gibi bu devirde arkasında Amerika'nın gümüşleri ve Avrupa bankerlerinin inkişaf etmiş kredi kaynak ve teşkilâtı mevcut bulunan bir devlet bile, birçok defa, borçlarını ödeyemez hale düşmüştür. Bu sebeple, bu imkânlardan mahrum bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği malî buhranlara, bütçe sıkıntılarının şaşmamak lâzım gelir. Onun, daha büyük ve uzak cephelerde ve daha uzun zamanlar içinde modern harplerin bu yıkıcı masraflarına dayandığı göz önünde tutulmalıdır.

vergi geliri o sene için 537 006 akçe olarak tesbit edilmiş bulunduğu halde, bu gelirin ancak % 51'i (yâni 276 977 724 akçesi) Padişah Hasları namı altında Merkezî Devlet İdaresine ait bulunmakta idi. Geriye kalan gelirden % 37'si irili-ufaklı 37 512 timar sahibinin elinde bulunmakta ve bu şahıslar tarafından *kendi nam ve hesaplarına tahsil ve sarf edilmekte idi*. Umumî gelirin % 12'si olarak tahmin ettiğimiz emlâk ve evkafın geliri de, bazılarının idarî-malî geniş muhtâriyeti bulunan vakıfların idarecileri tarafından aynı şekilde ve doğrudan-doğruya bu tesislerin nam ve hesabına tahsil edilmektedir.

Diğer taraftan, memleket gelirinin Merkezî Devlet İdaresine ait olan % 51'inin de hepsi devlet bütçesine ithal edilmemektedir. Meselâ, aynı bütçede Padişah Hasları'nın gelirinden 35 395 322 akçe, Mısır, Halep, Şam ve Diyarbekir eyaletlerinde Beğler-beğilerinin emrindeki devlet büroları ile o bölgelerin aylıklı askerî kıtalarına ve bu eyaletlerdeki bazı kal'aların muhafızlarına mahallinde sarfedildiğinden, merkeze gönderilememektedir.

Aynı şekilde, uzayıp giden harp hallerinde ortaya çıkan fevkalâde masrafları karşılamak için olduğu gibi, hudut boylarına yakın eyaletlerin çok defa bütün gelirleri mahallinde sarfedilmekte veya cephe kumandanlarının emrine verilmekte olduklarından, umumiyetle devlet bütçelerinin gelir ve masraf hesapları arasında yer almamaktadır. Bazı imtiyazlı eyaletlerin veya tabi devletlerin *haraç* vergileri de doğrudan-doğruya sultanların İç-hazinesine ait olduğundan, merkezî devlet bütçelerine ithal edilememektedir. Bir kısım bütçelerde Mısır vergisinin bile kaydedilmiş bulunmaması bu bakımlardan izaha muhtaç bir mesele teşkil etmektedir²⁹.

²⁹ Osmanlı "bütçe"leri namı altında ele alınan merkezî devlet idaresinin bazı Yıllık Muhasebe Cedvellerinin, fi'li durumu muhakeme etmek hususunda, dikkatle kullanılması lazımgeleceği aşikârdır. Bu bakımdan İç Hazine'den temin edilmesi mümkün yardımlar yanında benzeri yardımlar dolayısıyla bu hazineye karşı hasıl olan borçlanma durumlarını veya bu gibi zaruretlerle devletin normal gelir kaynaklarından bir kısmının doğrudan doğruya İç Hazine'ye tahsisi zaruretlerinin ve harp masraflarını karşılamak üzere eyalet bütçelerinden serdârların emirlerine havale edilen meblağların zamanla merkezî devlet hazinesinde yaratacağı boşlukları ve bunlara karşılık *salgun* şeklinde veya müsaderelerle halktan temin edilen fevkalâde gelirlerin miktar ve sarfı şekillerini her zaman katiyyetle tâyin etmek güç olmaktadır.

Bilhassa tahta yeni bir padişahın geçmesiyle dağılması gereken Cülûs Bah-

“D” rümuzu ile göstermekte olduğumuz 1669-1670 bütçesinde kayıtlı gelir miktarı da bu bakımdan tetkik edilecek olursa (yukarıdaki bütçe için olduğu kadar sarıh ve sağlam hesaplara dayandırılmamakla beraber) bu tarihlerde 2 milyar 400 milyon akçe civarında olduğu tahmin edilen umumî memleket gelirinin (daha evvel kaydettiğimiz 592 528 960 akçe ile) ancak 1/4 ine yakın bir kısmının hesaplarını ihtiva etmektedir.

Aynı sebeplerle, yeni fetihlerle memleket büyüdükçe Merkezî Devlet İdaresi'nin kullanabileceği gelir kaynaklarının aynı nisbette artacağı ve devletin eline yeni malî kaynaklar geçeceği fikrinin de asılsızlığı ortaya çıkmaktadır.

* * *

Bütçelerimizin masraf fasıllarına gelince; bu fasılların en mühim kısmını askerî ihtiyaçları karşılamak için yapılan harcamalar teşkil ettiği ve bu arada Sultanın Kapı-kulu Ocakları denilen Hassa ordusu efradının maaşlarının gittikçe daha büyük nispetlerde ağır bir yük teşkil etmiş bulunduğu malûmdur. Bu hususı daha iyi aydınlatmış olmak için, bu ordunun en mühim iki bölümünü teşkil etmekte olan Yeniçerilerle Kapı-kulu Sipahilerinin muhtelif bütçe yıllarındaki sıra ile :

1) mevcut adetleri, 2) maaşlarının senelik tutarını, 3) bu tutarların yıllık bütçe harcamaları yekûnu içindeki % nispetlerini

şıkları'nın ve maaşlara yapılması gereken *terakkî* zamlarının muazzam yekûnu, bilhassa bu gibi değişikliklerin sık vukua gelmesi hallerinde, devlet maliyesini temelden sarsmış bulunması ihtimallerini hesaba katmak lazımgelmektedir.

Selanikî Tarihi'nden (Nur-ı Osmaniye Yazması, yp. 208) naklettiğimiz aşağıdaki misâller, benzerî konular üzerinde dikkat çekici bulunmaktadır :

III. Murad'ın 1595 (1003) yılında ölümünü müteakip, yerine geçen Mehmed III. cülûs Bahşîşi için İç Hazine'den herbirinde onar bin filori bulunan 130 kise altun (1 300 000 altun) çıkarttı. Bu paranın içinden 55 kisesi Yeniçeri tairesine dağıtılmak üzere hemen Ağa Kapusu'na gönderildi. Yeni padişah, ayrıca Saray, mutfak, Has Ahur ve tersâne mühümmâtı olarak parası ödenmeden satın alınmış malzemenin borçları için de İç Hazine'den 500 yük (50 milyon) akçe çıkarıp vermek ihtiyacını duydu. Devletin halktan kişilere bu derecede borçlu kalmasının doğru olmayacağını takdir eden yeni padişah, bir malî reform tedbiri olarak da şöyle bir beyanda bulunmuş idi : “Memâlik-i Mahrusenin mahsulâtı mesarife niçün kifayet etmez? Minba'ad *diyar-ı Mısriyye hazinesinden gayri Enderun'a hazine alınmasun, Taşra Hazinede zapt olunsun*”.

ve aynı senelerde bunlardan her birine isabet eden ortalama maaşın: 4) akçe olarak ve 5) altına çevrilerek tutarını aşağıya çıkarmış bulunuyoruz. Listedeki rakamlardan üstte olanı (Y. ler) Yeniçerilere ve alttakiler (S. ler) ise Kapı-kulu Sipahilerine aittir³⁰.

CETVEL No. 6

	A (1527/1528)	B (1567/1568)	C (1582/1583)	D (1669/1670)
1) Adetleri { Yeniçeri	7 886	12 798	18 905	53 449
{ Sipahi	5 088	8 739	8 366	14 070
2) Maaşların senelik tutarı Y. 15 423 426	34 264 772	39 008 019	133 968 556	
(akçe) S. 30 957 300	59 460 182	49 799 767	69 456 552	
3) Bu tutarın yıllık harca- Y. % 10,26	% 15,42	% 14,15	% 21,02	
malara nisbeti S. % 20,60	% 26,84	% 18,06	% 10,90	
4) Bir kişinin senede orta- Y. 1 955	26,77 ³¹	20,63	24,87	
lama eline geçen akçe S. 6 084	6 804	5 952	4 936	
5) Bir kişinin senede orta- Y. 35,50	44,62	34,38	20,73	
lama eline geçen altın ³² S. 110,62	113,40	99,21	41,14	

³⁰ Yeniçeri ve Altı Bölük Sipahilerinden ayrı olarak Kapı-kulu Ocakları içinde 8-10 bin kişilik mevcutlarıyla Acemi Oğlanları (Yeniçeriliğe geçmeden evvel bağçe, nakliyat veya inşaat işlerinde çalıştırılmak üzere *amele taburları* halinde teşkilâtlandırılmış olan gençler), maaşları, gündeliklerinin azlığı dolayısıyla, devlet bütçelerinden yapılmış olan masrafların ancak % 1,98-3,07 kısmını teşkil etmekte idi. Bu dört bütçede mevcutları sırasıyla 1377, 1689, 1645 ve 2445 olarak değişmiş olan Topçu ve Cebecilerin senelik maaşları tutarı da bütçelerin masraflar bölümünde % 1,983,07 nispetinde bir yer işgal etmektedir.

³¹ 1567/1568 bütçesinde nefer başına düşen ortalama senelik maaş miktarındaki şişkinlik bir sene kadar evvel vuku bulmuş olan cülûs (yeni bir padişahın tahta geçmesi) dolayısıyla askerinin maaşlarına günde 3-5 akçe hesabıyla büyük bir zammın yapılmış bulunması ile izah edilebilir. Nefer sayısının artmasıyla maaşlar yekûnunun kabarması da, yeni Sultan Selim II. nin daha evvel saltanat namzetliği için Anadolu'da kardeşleriyle yaptığı savaşlarda kendisine yardımcı olmuş bulunan Kapu'su halkı'ndan 5000 kadarını Manisa'dan beraberinde İstanbul'a getirip Ocaklara yazdırmış olması ile izah edilmektedir. Bunlardan büyük bir kısmının (İstanbul'daki Kapı-kulları arasında uyanmış olan büyük bir hoşnutsuzluğu ber- taraf etmiş olmak için daha sonra kendilerine Anadolu'da timar vermek şartıyla Ocaklardaki kayıtları silinmiş ise de) bütçede sebep oldukları şişkinlik bir müddet devam etmiştir.

³² Bu rakamlar, ortalama senelik maaşların altın olarak ve resmî-kur üzerinden hesaplanarak verildiği takdirde alâkalıların eline geçecek altın miktarını göstermektedir. Altının resmî-kur'u ile serbest piyasa rayiçleri arasında büyük farklar hasil

Sultanın Hassa ordusunun iki büyük gurubuna ait olmak üzere yukarıya çıkardığımız tablonun verdiği bilgilere göre; bu ordunun mevcudu XVI. asrın sonlarına doğru sür'atle yükselerek 1528-1670 tarihleri arasında Yeniçerilerin adedinin yaklaşık olarak 7 misli, Sipahilerinki ise 3 misli artmış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu guruplara tahsis edilmiş olan yıllık maaş ödemelerinin tutarları da akçe olarak hemen-hemen aynı yükseliş temposunu muhafaza etmiş ise de, zamanla akçenin kıymetli maden değerinden büyük ölçüdeki kayıplarını aksettiren altın fiyatları ile mukayese edilince maaşların gittikçe azalmakta olduğu göze çarpmaktadır. Bilhassa 1584-1586 büyük devalüasyon operasyonundan sonra bu kayıp büyük nispetlerde artmağa başlamıştır. Meselâ "D" bütçesinde Yeniçerilerin yıllıklarında "C" bütçesine nazaran akçe olarak $1/4$ derecesinde nominal bir artış kaydedilmiş olduğu halde, bu miktar akçe, (225, hattâ 250 akçe üzerinden altının alıcısı bulunan serbest piyasa rayicine nazaran) çok düşük bulunan resmî-kur (120 akçe) üzerinden hesap edildiği takdirde dahi, yeniçerilerin "C" bütçesinde ortalama 34,38 altın olan yıllıkları "D" bütçesinde 20,73 altına düşmüştür. Bu tarihlerde altının piyasa rayici olan 225 (yahut 250) akçeye göre hesap edildiği takdirde ise, ortalama yıllık maaşın 11,05 altına ve hattâ daha aşağıya düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Sipahilerin ortalama yıllıkları da 99,21 altından 41,14 altına ve hattâ resmî-kur'a göre değil de serbest piyasa rayicine göre hesap edildiği takdirde 21,93 altına ve daha aşağılara düşmüş olacaktır.

olduğu devirlerde maaşları ödemedede kullanılacak para nev'inin tayini hususunun çok büyük bir problem teşkil edeceği aşikârdır.

Bir taraftan devlet, vergi borcu olarak halktan resmî-kur hesabıyla toplayabilmek için çok zahmet çektiği altınları veya gümüş yabancı kuruluşları mühim ödemeler için saklayıp, mecbur olmadıkça piyasaya nazaran düşük bir resmî-kur üzerinden elden çıkarmak istemeyecektir. Diğer taraftan, altına nazaran kıymetini kaybetmiş bozuk ayarlı ve ağırlığı noksan akçelerle ödenecek maaşın piyasadaki satın-alma gücü çok düşük olduğundan, alâkalılar tamamıyla bu akçelerle yapılacak ödemeleri kabul etmeyeceklerdir. Bu sebeple, maaşlarının mümkün olduğu kadar büyük bir kısmını altın olarak ödetebilmek için uzun pazarlıklara girişilecek ve meselâ "D" bütçesi devresinde olduğu gibi, maaşlarının bir kısmı için resmî-kur'dan 120 akçe hesabıyla aldıkları altınları piyasada 225 ve hattâ 250 akçeye bozdurarak maaşlarının altına nazaran piyasa değeri çok düşük akçe olarak aldıkları kısımlarının zararlarını telâfi etmeğe çalışacaklardır.

Maaşların altın para olarak değerinde görülen bu düşüşe, bir de (umumî fiyat yükselişleri karşısında) altının satın-alma gücünde vukua gelen azalmayı katacak olursak, maaş sahipleri için hayat pahalılığının ne kadar artmış olacağı kolay anlaşılmaktadır. Osmanlı ordusunun en gözde ve seçkin askerlerinin altın hesabıyla ve hakikî fiyat yükselişleri dolayısıyla gelirlerinde bu nisbette bir düşüşün meydana gelmiş bulunması neticesi bu askerî zümrelerin geçimlerini temin için ayniyat halindeki devlet yardımlarını artırmak, onlar için ek-kazanç sahalarını açık tutmak mecburiyeti hasıl olmuş ve bu suretle askerî disiplinin büsbütün bozulmasına yol açılmıştır.

Benzeri bir müşahadeyi yukarda "4" numaralı taban notunda zikrettiğimiz etüdümüzde de yapmış ve Edirne'deki Bayezid II İmaretinin 1489 yılı Muhasebe Bilânçosuna nazaran imarette çalışan vazifelilerin eline senede ortalama 27 altın geçmekte iken, 1616 yılında bu miktarın 12,8 altına düştüğünü, bu miktar altının da aynı vezin ve ayarda olmakla beraber yiyecek maddeleri fiyatlarındaki yüzde 434,4 yükseliş nisbeti karşısında 1489 yılındaki altınların satın-alma gücünün ancak yarısına yakın bir kısmını temsil eden altınlar olduğunu meydana koymuştuk. Aylıklarının satın-alma gücünün bu derece azalmış olmasına rağmen, imaret kadrolarında boş bir yer bularak "kapılanmak" için yapılan müracaatların çokluğu karşısında zamanla hizmet hacmi çok azalmış olan müessesede kullanılan memur ve hizmetlilerin adedinin ziyadesiyle artmış olmasının bu devrede Türkiye'de işsizliğin fazlalığını gösteren bir misal olarak kaydetmiştik (s. 256-258).

Devlet bütçelerinin bünye ve imkânlarının tahliline devam edecek olursak bu bütçelerde padişahın Hassa ordusu mensuplarının maaşları yanında bu Ocakların et ve ekmek tazminatları, elbiselik kumaş, silâh ve cepbane masraflarının ve bilhassa donanma masraflarıyla bazı kalelerin muhafız askerlerinin ücretlerinin de büyük bir mevkii işgal ettiği görülmektedir.

"D" Bütçesinde benzeri askerî masraflar, aşağıdaki miktarlarla, bu bütçede 637 206 348 akçe tutan umumî masraflar yekûnunun (398 393 602 akçe ile) % 62,5'ünü teşkil etmektedir :

	<u>akçe</u>
Kapı-kullarının mevacibi (maaşları)	226 106 740
Et, ekmek ve elbiselik kumaş masrafları	45 223 498
Tersane işçilerine ve bazı donanma kumandanlarına	41 291 808
Tersâne ve tophane için malzeme, barut ve peksimet bahaları	23 766 976
Bazı kalelerin muhafızlarının ücretleri	62 003 602
<i>Askerî masraflar yekûnu</i>	<u>398 392 602</u>

Bu suretle "D" bütçesinin umumî plânı şu şekli almaktadır :

	<u>akçe</u>	<u>%</u>
1) <i>Askerî masraflar</i>	398 392 602	62,5
2) Saray masrafları	189 208 403	29,5
3) Divana tâbi büroların mensuplarına	5 032 512	0,7
4) Diğer masraflar	44 572 831	7,5
Yekûn	<u>637 206 348</u>	<u>100</u>

I. Yukardaki listede görüldüğü gibi, imparatorluk bütçelerine aksetmiş olduğu şekliyle merkezî devlet idaresinin elinde bulundurduğu gelir kaynaklarından en büyük kısmı (% 62 gibi yüksek bir nispetle) merkez ordusunun maaşlarıyla diğer askerî masraflara ait bulunmaktadır.

II. Askerî masraflardan sonra, % 29,5 nispetle saray masrafları gelmektedir. Saray masrafları içinde dikkati çeken mühim bir fasıl padişahın şahsına tahsis edilmiş olan paralardır :

"Mısır hazinesi" nâmı altında yarım milyon altını müteceviz bir gelir ile "A" bütçesinden 3,47, "B" bütçesinden 4,58, "C" bütçesinden 6,67 ve "D" bütçesinden 4,5 milyon akçe doğrudan doğruya padişahın şahsına ödenmiştir. Ayrıca sultanın "bahşış" veya "sadaka" namı altında dağıttığı paralarla, merasim elbiseleri (hıl'at), düğün ve seyahat masrafları da yine devlet bütçesinden ödenmektedir.

Bu fasılda Saray mutfaklarının masrafları da büyük ehemmiyet arz etmektedir. "4" bütçede sırasıyla bu masraflar gerek yiyecek maddeleri fiyatlarının büyük nispetlerde artması ve gerek Saray halkının çoğalması dolayısıyla 2,50 - 5,50 - 13,43 ve 52,50 milyon

akçe olarak artmış ve "A" bütçesine nazaran "D" bütçesinde 20 misline varmıştır. Saray mutfaklarında çalışan aşçı ve yamakların adedi de, iş hacmi ile mütenasip olarak, bu müddet zarfında 277,844 ve 1372 olarak artmıştır.

Saray masrafları arasında Has Ahırların masrafları da mühim bir mevki işgal etmektedir. Ot, arpa, koşum âletleri ve araba satın almak ve yapılmış olan bazı masraflar için bu bütçelerde sırasıyla 5,6-6,73-5,51 ve 21 milyon akçe kayıtlıdır. Bu ahurlarda çalışanların adedi de 2830, 4341 ve 3633 olarak değişmiştir ve bunlara ödenen maaşların yıllıkları da 5, 6, 7 ve 8 milyon akçe civarında olmuştur.

Bu masraflarda görülen artışın sebepleri arasında saray hizmetlerinin hacim itibarıyla artması, *eşya ve yiyecek fiyatlarındaki artışlar kadar* lüks'e ve merasime fazla yer verilmeğe başlanmış bulunmasının da tesiri büyük olmuştur. Saray kapıcıları mevcutlarının, dört bütçede sırasıyla 319, 467, 716 ve 1856 olarak artmış olmasını da bu hususta bir delil olarak zikredebiliriz.

Sarayın muhtelif atelyelerinde çalışmakta olan ustaların adetleri de muhtelif tarihlerde 886, 1505 ve 949 olarak değişmiştir.

"D" bütçesine nazaran, "dış hazine" de (devlet hazinesinde) 18 hazinedar ile 67 yardımcı (şakird) çalışmaktadır.

Padişahın hususî hazinesinde (iç hazinede) de 3 kâtip ile 16 yardımcı mevcuttur. Divan kâtiplerinin adedi 37, Saray doktorlarınınki 15 dir.

Yukardaki icmalde bütçelerin "diğer masraflar" namı altında toplamış olduğumuz IV. bölümdeki masraflar arasında müstakil vakıf tesisleri bulunmayan bazı Sultan camilerinin vazifelerinin maaşları ile, her sene Hac merasimi münasebetiyle gönderilmesi âdet olan hediyeler, Tatar hanlariyle, Çerkez emîrlerinin yıllıkları, sefirlere ve maiyetleri halklarına yapılan masraflar mevcuttur.

